

Kiril Marinow <https://orcid.org/0000-0003-0224-3965>

Uniwersytet Łódzki

e-mail: kiril.marinow@uni.lodz.pl

Liczebność wojsk bizantyńskich w antybułgarskich kampaniach zbrojnych związanych z masywem górskim Hemosu (VII-XI w.)

The Numbers of Byzantine Troops
in anti-Bulgarian Military Campaigns
Associated with the Haimos Mountains (7th-11th c.)

Abstrakt

Przedmiotem rozważań w tekście jest liczebność bizantyńskich armii w trakcie antybułgarskich kampanii zbrojnych mających na celu przekroczenie pasma górskiego Hemosu (obejmującego dzisiejsze masywy Przedbalkanu, Starej Planiny i Średniej Gory/Antybalkanu) lub/i prowadzenie działań zbrojnych u jego podnóży. Analiza narracyjnych tekstów źródłowych prowadzi do wniosku, że użyte w nich sformułowania albo mają nader ogólny charakter, wskazując jedynie, czy mowa o wielkich bądź też nielicznych oddziałach cesarskich, albo liczby w nich padające nie mogą, w większości przypadków, być brane za wiarygodne. W tej sytuacji należy bazować na informacjach zawartych w bizantyńskich podręcznikach wojskowości i arabskich źródłach opisujących stan liczbowy armii bizantyńskiej w poszczególnych jednostkach administracyjnych (temach) cesarstwa. Te natomiast wskazują, iż nawet najliczniejsze cesarskie siły ekspedycyjne w wojnach z północnymi sąsiadami imperium nie przekraczały zazwyczaj 20000-25000 zbrojnych.

Abstract

The subject of consideration in the text is the size of the Byzantine armies during the anti-Bulgarian military campaigns aimed at crossing the Haimos mountain range (comprising the present-day massifs of Pre-Balkan, Stara Planina and Sredna Gora/Antibalkan) and/or conducting military operations at its foothills. An analysis of the narrative source texts leads to the conclusion that the expressions used in them are

either of an overly general nature, indicating only whether large or small numbers of imperial troops were involved, or the figures they contain cannot, in most cases, be taken for granted. In this situation, one must rely on the information contained in Byzantine military manuals and Arabic sources describing the numerical status of the Byzantine army in the various administrative units (temes) of the empire. And these indicate that even the most numerous imperial expeditionary forces in wars with the empire's northern neighbours usually did not exceed 20000-25000 armed men.

Słowa kluczowe: relacje bizantyńsko-bułgarskie, wojny Bizancjum i Bułgarii, średniowieczna Bułgaria, góry Hemos, liczebność wojsk średniowiecznych

Keywords: Byzantine-Bulgarian relations, Byzantine-Bulgarian wars, medieval Bulgaria, Haimos Mountains, medieval army numbers

Wstęp

W średniowieczu mianem Hemosu (gr. ὁ Αἴμος, łac. Haemus) określano przede wszystkim pasmo górskie współczesnej Starej Planiny (Balkanu), które długim łukiem ciągnie się znad brzegu Dolnego Dunaju od tzw. Progów, aż do samych wybrzeży Morza Czarnego. W ten sposób góry te stanowią naturalną granicę pomiędzy leżącą na południe od nich Niziną Górnotracką na południowym wschodzie i Kotliną Sofijską na południowym zachodzie a znajdującymi się na północy od tego masywu terenami Niziny Naddunajskiej, które stanowiły jądro średniowiecznej państwowości bułgarskiej¹. Masyw ten stanowił więc naturalną przegrodę na drodze do wnętrza Bułgarii, którą jej mieszkańcy celowo wykorzystywali do obrony tego strategicznego terytorium państwa. W tej sytuacji góry te odgrywały kluczową rolę w zmaganiach zbrojnych Bizancjum z Bułgarią, zwłaszcza, gdy wojska cesarskie miały zamiar wkroczyć do tego niewralgicznego obszaru północnej sąsiadki cesarstwa.

¹ Na temat tych gór – H. Inalcik, *Balkan*, [w:] *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, red. H.A.R. Gibb et alii, t. I, *A-B*, Leiden–London 1960, s. 998-1000; T. Lehr-Splawiński, *Balkany*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawiński, t. I, *A-E*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961 (dalej: *SSSł*), s. 71; L. Moszyński, W. Swoboda, *Haemus*, [w:] *SSSł*, t. II, Kraków 1964, s. 182; A.P. Kazhdan, *Balkans*, [w:] *The Oxford Dictionary of Byzantium*, red. A.P. Kazhdan, t. I, New York-Oxford 1991, s. 248-249; P. Soustal, *Tabula Imperii Byzantini*, t. VI, *Thrakien (Thrakē, Rodopē, Haimimontos)*, Wien 1991, s. 279-280; K. Gagova, *Trakija prez bǎlgarskoto srednovekovie. Istoričeska geografija*, ²Sofija 2002, s. 319-322; V. Nikolov, M. Jordanova, *Planinite v Bǎlgarija*, Sofija 2002, s. 9-44; H. Maruszczak, *Bulgaria*, Warszawa 1971, s. 294-304. Właściwie obecnie geografowie wydzielają początek tego masywu górskiego na zachodzie w okolicach Przełęczu Belogradcziszkiej, jakkolwiek pogląd ten wynika ze specyfiki budowy geologicznej masywu, a nie z powierzchniowej rzeźby terenu.

Bitwy stoczone na obszarze właściwego Hemosu były stosunkowo nieliczne. Pierwszym znanym tego typu starciem była bitwa w Przełęczu Riszkiej, do której doszło w 756 r. lub w 760 r.² 20 lipca 792 r. miała miejsce kolejna konfrontacja zbrojna na

² Kwestia tej wyprawy wzbudza szereg kontrowersji wśród uczonych wynikających z niemożności skorelowania przekazów Nikefora i Teofanesa. Po pierwsze, nie wiadomo, czy chodzi o jedną i tę samą wyprawę (podczas której doszło do dwóch starć – jednego zwycięskiego dla Bułgarów, drugiego dla Bizantyńczyków), czy o dwa różne przedsięwzięcia. Po drugie, w którym roku doszło do omawianych starć – w 756, 759, czy 760 r.? Po trzecie, przyjmując zwycięstwo cesarza, powstaje pytanie, dlaczego nie kontynuował wyprawy w głąb Bułgarii, zwłaszcza że na Dunaju działała wówczas flota cesarska? – cf. różne poglądy u K. Jreček, *Istorija na bälgarite. S popravki i dobavki ot samija avtor*, red. P.Ch. Petrov, Sofija 1978, s. 157; V.N. Zlatarski, *Istorija na bälgarskata dăržava prez srednite vekove*, t. I, cz. 1, *Epocha na chuno-bälgarskoto nadmoštie (679-852)*, Sofija 1918, s. 202-203, 207; S. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930, s. 36-37; P. Mutafčiev, *Istorija na bälgarskija narod (681-1323)*, red. V. Gjuzelev, Sofija 1986, s. 121-122; idem, *Balkanät v našata istorija*, [w:] P. Mutafčiev, *Kniga za bälgarite*, red. V. Gjuzelev, Sofija 1987, s. 69, 87-88; idem, *Lekcii po istorija na Vizantija*, t. II, red. G. Bakalov, Sofija 1995, s. 35-36, 37-38; V. Keckarov, *Vojni na Bälgarite v Trakija 689-972 g.*, Sofija 1940, s. 117-122; V. Beševliev, *Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V. gegen die Bulgaren*, [w:] idem, *Bulgarisch-Byzantinische Aufsätze*, Aldershot 1978, s. 5, 7-9; idem, *Zwei Versionen bei Theophanes und Nikephoros dem Patriarchen*, [w:] idem, *Bulgarisch-Byzantinische Aufsätze*, s. 365-367; idem, *Die Botschaften der byzantinischen Kaiser aus dem Schlachtfeld*, [w:] idem, *Bulgarisch-Byzantinische Aufsätze*, s. 73-74, 81-83; B. Primov, *Bulgaria in the Eighth Century. A General Outline*, „Byzantinobulgarica” 1978, t. 5, s. 23-24, 24-25; P. Koledarov, *Političeska geografija na srednovekovnata bälgarska dăržava*, t. I, *Ot 681 do 1018 g.*, Sofija 1979, s. 30; V. Beševliev, *Die Protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, Amsterdam 1981, s. 209-210; B. Primov, G. Cankova-Petkova, *Bälgarija prez VIII B.*, [w:] *Istorija na Bälgarija v četirina-deset toma*, red. D. Angelov, t. II, *Pärva bälgarska dăržava*, Sofija 1981, s. 120-121; D. Angelov, S. Kašev, B. Čolpanov, *Bälgarska voenna istorija ot Antičnostta do vtorata četvärt na X v.*, Sofija 1983, s. 203; T. Wasilewski, *Historia Bułgarii*, ²Wrocław 1988, s. 44; A. Brzóstkowska, *Konstantyn V Kopronim*, [w:] SSSŁ, t. VIII, s. 366; E.K. Kyriakēs, *Bydzantio kai Boulgaroi (7os-10os ai.)*. *Symbolē stēn exōterikē politikē tou Byzantiou*, Athēna 1993, s. 83-84, 192-194; I. Rochow, *Kaiser Konstantin V. (741-775). Materialien zu seinem Leben und Nachleben. Mit einem prosopographischen Anhang von Claudia Ludwig, Ilse Rochow und Ralph-Johannes Lilie*, Frankfurt am Main 1994, s. 94-95; J. Andreev, *Chan Vinech (756-762)*, [w:] J. Andreev, M. Lalkov, *Istoričeski spravočnik. Bälgarskite chanove i care. Ot chan Kubrat do car Boris III*, Veliko Tärnovo 1996, s. 33; I. Venedikov, *Prabälgarite i christianstvoto*, Stara Zagora 1998, s. 78-79; V. Gjuzelev, *Ezičeska Bälgarija*, [w:] I. Božilov, V. Gjuzelev, *Istorija na srednovekovna Bälgarija VII–XIV vek*, Sofija 1999, s. 115; Ch.A. Kyriadzopoulos, *He Thrakē kata tous 10-12 aiōnes. Symbolē stē meletē tēs politikēs, dioiketikēs kai ekklesiastikēs tēs exelixes*, Thessalonikē 2000, s. 69; K. Gagova, op. cit., s. 34-35, 190, 242; I. Božilov, *Dobrudža prez rannoto Srednovekovie (VI-nač. XI v.)*, [w:] I. Božilov, V. Gjuzelev, *Istorija na Dobrudža*, t. II, *Srednovekovie*, Veliko Tärnovo 2004, s. 59-60; F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250*, Cambridge 2006, s. 85;

obszarze gór, na północ od twierdzy Markele, prawdopodobnie ponownie w tej samej klisurze³. Z kolei 26 lipca 811 r. doszło do najstraszniejszej klęski Bizancjum w dziejach konfliktów bizantyńsko-bułgarskich, która, jak się wydaje, miała miejsce w Przełęczy Wyrbickiej⁴. Drugą znaczącą porażkę z rąk bułgarskich ponieśli Bizantyńczycy dnia 17

D. Ziemann, *Vom Wandervolk zur Grossmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.-9. Jahrhundert)*, Köln-Wien 2007, s. 214-217; P. Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria, 775-831*, Leiden-Boston 2012, s. 16-17, 167-169; K. Stanev, *Trakija prez rannoto Srednovekovie*, Veliko Tŕrnovo 2012, s. 90-91; Ch. Matanov, *V tŕrsene na srednovekovnoto vreme. Neravnijat pŕt na bŕlgarite (VII-XV v.)*, Sofija 2014, s. 78-79; S. Michajlov, *Apogejat na krizata (754-765 g.)*, [w:] *Bŕlgarska nacionalna istorija*, t. III, *Pŕvo Bŕlgarsko carstvo (680-1018)*, red. P. Pavlov, Veliko Tŕrnovo 2015, s. 114-118; I. Božilov, *Istorija na srednovekovna Bŕlgarija*, t. I, *Vŕrvarska Bŕlgarija*, [s.l.] 2017, s. 254-256; D.P. Hupchick, *The Bulgarian-Byzantine Wars for Early Medieval Balkan Hegemony: Silver-Lined Skulls and Blinded Armies*, London 2017, s. 56-57. Na dzieŕn dzisiejszy przyjmujŕ interpretacjŕ zaproponowanŕ przez Weselina Beszewliewa (jedna wyprawa, dwa starcia – podobnie V. Gjuzelev, op. cit., s. 115; S. Michajlov, op. cit., s. 118), jakkolwiek nie precyzujŕ, czy doszł do niej w 756 czy 760 r.

³ D. Angelov, S. Kašev, B. Čolpanov, op. cit., s. 214-216; D.F. Sullivan, *Was Constantine VI „Lassoed” at Markellai?*, „Greek, Roman and Byzantine Studies” 1994, t. 35, z. 3, s. 287-291; V. Gjuzelev, op. cit., s. 122; D. Ziemann, op. cit., s. 237; T. Petrov, G. Račev, *Naj-golemite bitki v bŕlgarskata istorija*, [s.l.] 2014, s. 17-18; P. Pavlov, *Kašm stabilizacija na dŕrŕavata – Telerig i Kardam*, [w:] *Bŕlgarska nacionalna istorija*, s. 134-135; I. Božilov, *Istorija*, s. 263; D.P. Hupchick, op. cit., s. 63.

⁴ Na jej temat cf. J.B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I. (A. D. 802-867)*, New York 1965, s. 344; V.N. Zlatarski, op. cit., s. 255-260, 408-412; I. Dujčev, *Novi ŕitijni dannii za pochoda na imp. Nikifora I v Bŕlgarija prez 811 god.*, „Spisanie na Bŕlgarskata Akademija na Naukite. Klon Istoriko-Filologičen i Filosofsko-Obšestven” 1937, t. 54, nr 26, s. 147-186; Št. Atanasov, I. Dujčev, D. Angelov, G. Cankova-Petkova, D. Christov, B. Čolpanov, *Bŕlgarskoto voenno izkustvo prez feodalizma*, Sofija 1958, s. 165-172; I. Dujčev, *La chronique byzantine de l’an 811*, „Travaux et Mŕmoires” 1965, t. 1, s. 216-254; W. Swoboda, *Nicefor I*, [w:] *SSSŕ*, t. III, s. 371-372; A. Kominis, *Echi della battaglia dell’anno 811 tra Bizantini e Bulgari in testi agiografici*, [w:] *Actes du premier Congres International des Œtudes Balkaniques et Sud-Est Europŕennes*, Sofia, 26 ŕout – 1 septembre 1966, vol. III, *Histoire (V^e-XVe ss.; XVe-XVIIe ss.)*, red. V. Tŕpkova-Zaimova, S. Dimitrov, E. Sarafova, Sofia 1969, s. 313-318; G. Ostrogorski, *Dzieje Bizancjum*, przekład pod red. H. Evert-Kappesowej, ²Warszawa 1968, s. 177; B. Primov, *Ukrepane i teritorialno razširenje na bŕlgarskata dŕrŕava prez pŕrvata polovina na IX v.*, [w:] *Istorija na Bŕlgarija v četirinadeset toma*, s. 134-138; V. Beševliev, *Krum i Nikifor*, „Studia Balcanica” 1983, t. 17, s. 17-26; idem, *Die Protobulgarische Periode*, s. 240-247; J. Wortley, *Legends of Byzantine Disaster of 811*, „Byzantion” 1980, t. 50, s. 533-562; D. Angelov, S. Kašev, B. Čolpanov, op. cit., s. 225-231; P.E. Niavis, *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (AD 802-811)*, Athens 1987, s. 236-248; T. Wasilewski, op. cit., s. 48-49; W. Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford 1988, s. 170-175; I. Rochow, *Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes. Quellenkritisch-Historischer*

sierpnia 986 r. Była ona wynikiem bitwy w Przełęczu Ichtimanskiej⁵.

Pozostałe kampanie były raczej związane z przekraczaniem gór, bez prowadzenia działań zbrojnych w trakcie przebywania na ich terenie lub dotyczyły obszarów

Kommentar zu den Jahren 715-813, Berlin 1991, s. 298-301; E.K. Kyriakēs, op. cit., s. 103-107; Th. Korres, *Ē byzantinoboulgarikē antiparathesē stis arches tou 9ou ai. kai ē sfagē tōn strateumatōn tou Nikēforou A' stē Boulgaria (Ioulios 811)*, „Byzantina” 1995-1996, t. 18, s. 167-193; V. Gjuzelev, op. cit., s. 128-131; M.J. Leška, *Celi pochoda Nikifora I protiv Bolgar v 811 godu*, [w:] *Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century*, red. M. Kaimakamova, M. Salamon, M. Smorąg Różycka, Cracow 2007, s. 55-62; D. Ziemann, op. cit., s. 247-262; Ž. Žekov, *Bálgarija i Vizantija. Voenna administracija VII-IX v.*, Sofija 2007, s. 119-121, 126, 127, 128; Ž. Žekova, *Monetite na Nikifor I Genik (802-811) i Pliska*, [w:] *Pliska-Preslav*, red. R. Rašev, t. VIII, Šumen 2000, s. 168-171; G. Atanasova, *Monetite na Nikifor I Genik (802-811), namereni v Bálgarija*, [w:] *Pátuvanijata v srednovekovna Bálgarija. Materiali ot párvata nacionalna konferencija „Pátuvane kám Bálgarija. Pátuvanijata v srednovekovna Bálgarija i sávremennijat turizám”*, Šumen, 8-11.05.2008 g., red. I. Jordanov, Veliko Tárnovo 2009, s. 323-327; P. Sophoulis, op. cit., s. 192-216; Ch. Matanov, op. cit., s. 92-93; T. Petrov, G. Račev, op. cit., s. 19-22; G. Atanasov, *Bálgarija – edna ot trite veliki sili v Evropa. Krum (803-814) i Omurtag (814-831)*, [w:] *Bálgarska nacionalna istorija*, s. 147-152; I. Božilov, *Istorija*, s. 287-293; D.P. Hupchick, op. cit., s. 79-90; K. Marinow, *Spalona ziemia. Losy bułgarskiego zaplecza gospodarczego w czasie wyprawy Nikefora I Genika z roku 811*, „Balcanica Posnaniensia” 2020, t. 27, s. 17-46.

⁵ Na temat samej kampanii 986 r., cf. V. Avramov, *Vojnata meždu Vizantija i Bálgarija v 986 godina i obsadata na Sofija ot imperatora Vasilij II Bálgaroubiec*, Sofija 1936; P. Mutačiev, *Starijat drum prez „Trajanovi vrata”*, „Spisanie na Bálgarskata Akademija na Naukite. Klon Istoriko-Filologičen i Filosofsko-Obšestven” 1937, t. 55.27, s. 101-125; idem, *Istorija*, s. 225-226; Št. Atanasov, I. Dujčev, D. Angelov, G. Cankova-Petkova, D. Christov, B. Čolpanov, op. cit., s. 194-201; P. Petrov, *Vojni s Vizantija. Car Roman i car Samuil*, [w:] *Istorija na Bálgarija v četirinaset toma*, s. 405-408; J.V.A. Fine, *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth Century to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor 1983, s. 192-193; D. Angelov, B. Čolpanov, *Bálgarska voenna istorija ot vtorata četvárt na X do vtorata polovina na XV v.*, Sofija 1989, s. 34-38; D. Angelov, *Vizantija. Vázchod i zalez na edna imperija*, Sofija 1991, s. 232; I. Božilov, *Bálgarskijat apokalipsis: 976-1018 g.*, [w:] I. Božilov, V. Gjuzelev, *Istorija na srednovekovna Bálgarija*, s. 318-320; A. Dančeva-Vasileva, *Grad Serdika (Sredec) v političeskata istorija na Bálgarija (809-1018 g.)*, „Istoričeski Pregled” 2004, t. 60, z. 3/4, s. 21-28; P.M. Strásle, *Krieg und Kriegführung in Byzanz. Die Kriege Kaiser Basileios' II. gegen die Bulgaren (976-1019)*, Köln-Wien, s. 76-77; B. Čolpanov, E. Aleksandrov, *Voenna istorija na Párvata bálgarska dáržava (681-1018)*, [w:] *Istorija na bálgarite*, red. D. Zafirov, E. Aleksandrov, t. V, *Voenna istorija na bálgarite ot drevnostta do naši dni*, Sofija 2007, s. 97-100, 105; G.N. Nikolov, *Bułgarzy i ogień grecki (VII-XI w.)*, [w:] *Byzantina Europea. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Waldemarowi Ceranowi*, red. M. Kokoszko, M.J. Leszka, Łódź 2007, s. 451-453; T. Petrov, G. Račev, op. cit., s. 26-28; A. Dančeva-Vasileva, *Istorija na srednovekovna Sofija IV-XIV vek*, Sofija 2017, s. 95-102; D.P. Hupchick, op. cit., s. 258-265.

i umocnień strategicznie z Hemosem związanych, ale nie leżących bezpośrednio w jego obrębie. Pierwszym tego typu wydarzeniem była kampania cesarza Konstantyna IV z 680/681 r., podczas której wojsko bizantyńskie przeszło przez Hemos w drodze na Onglos⁶. Drugie stanowiła wyprawa Justyniana II pod Anchialos w 708 r.⁷ Szereg następnych kampanii związanych było z panowaniem cesarza Konstantyna V. Chodzi tu o drugie starcie podczas wyprawy tego władcy na Bułgarię w 756 r. (760 r.), które miało miejsce w pobliżu twierdzy Markele. 30 czerwca 763 r. rozegrała się natomiast kolejna bitwa pod Anchialos⁸. W 765 r. cesarzowi temu udało się po raz pierwszy i ostatni zarazem przekroczyć pasmo staropłanińskie⁹. W 766 r. miała miejsce koncentracja

⁶ V. Beševliev, *Die Protobulgarische Periode*, s. 176-179; V. Gjuzelev, op. cit., s. 88-89; K. Marinow, *Zadania floty cesarskiej w wojnach bizantyńsko-bułgarskich (VII-XI w.)*, [w:] *Byzantina Europea*, s. 381-382, przyp. 2, s. 386, 388, 389; Ch. Matanov, op. cit., s. 58-61; T. Petrov, G. Račev, op. cit., s. 7-12; G. Atanasov, *Kan Asparuch – edno novo načalo*, [w:] *Bałgarska nacionalna istorija*, s. 31-32; I. Božilov, *Istorija*, s. 212-216; D.P. Hupchick, op. cit., s. 49-50; N. Kănev, *Vizantija i Bałgarija na Balkanite. Studii vărču političeskata istorija i bałgarovizantijskoto impersko protivoborstvo na Balkanskija poluostrov prez perioda na VII-X v. (Vizantinobałgarski studii II)*, Veliko Tărnovo 2021, s. 38-46. W poniższych rozważaniach nie uwzględniam wyprawy Justyniana II na Sklawinie z 687-688 r., gdyż skierowana była na zachód, a wszystko wskazuje na to, że pojawiający się w przekazach Bułgarzy, to tzw. grupa Kuwera, a nie odłam naddunajski; D. Angelov, *Obrazuvane na bałgarskata narodnost*,² Sofija 1981, s. 193-195; J.V.A. Fine, op. cit., s. 71-72. Nieco inaczej V. Gjuzelev, op. cit., s. 97.

⁷ V. Beševliev, *Die Protobulgarische Periode*, s. 195-196; D. Angelov, S. Kašev, B. Čolpanov, op. cit., s. 188-190; V. Gjuzelev, op. cit., s. 107-108; K. Marinow, *Zadania*, s. 386, 389; D. Ziemann, op. cit., s. 198-199; T. Petrov, G. Račev, op. cit., s. 13-16; G. Atanasov, *Kan Asparuch*, s. 99; I. Božilov, *Istorija*, s. 241; D.P. Hupchick, op. cit., s. 53.

⁸ V.N. Zlatarski, op. cit., s. 243; G. Ostrogorski, op. cit., s. 157; W. Swoboda, *Telec*, [w:] *SSSĽ*, t. VI, s. 41; B. Primov, *Bulgaria*, s. 25-26; V. Beševliev, *Die Feldzüge*, s. 10-11; idem, *Die Protobulgarische Periode*, s. 213-215; D. Angelov, S. Kašev, B. Čolpanov, op. cit., s. 205; I. Rochow, *Byzanz*, s. 179-181; P. Soustal, op. cit., s. 80, 176; E.K. Kyriakēs, op. cit., s. 84-85; V. Gjuzelev, op. cit., s. 116; G.G. Litavrin, *Telec i ego slavjanskije sojuzniki*, [w:] *Obštoto i specifičnoto v balkanskite kulturi do kraja na XIX vek. Sbornik v čest na prof. Vasilka Tăpkova-Zaimova*, red. G. Bakalov, Sofija 1999, s. 44-45; G.N. Nikolov, *Centralizăm i regionalizăm v rannosrednovekovna Bałgarija (kraja na VII – načaloto na XI v.)*, Sofija 2005, s. 78-79; K. Marinow, *Zadania*, s. 384; D. Ziemann, op. cit., s. 219-221; S. Michajlov, op. cit., s. 118; I. Božilov, *Istorija*, s. 257-258; D.P. Hupchick, op. cit., s. 56-57; Y. Hristov, D. Kostadinova, *Byzantine Battleships and Military Transport Vessels along the Hostile Shores*, „Studia Ceranea” 2021, t. 11, s. 583-584, 589-590, 593-597.

⁹ V. Beševliev, *Die Feldzüge*, s. 14; idem, *Die Protobulgarische Periode*, s. 221-222; D. Angelov, S. Kašev, B. Čolpanov, op. cit., s. 205-207 (tu datacja na 766 r.); V. Gjuzelev, op. cit., s. 117 (tu datacja na 764 r.); K. Marinow, *Zadania*, s. 381-382, przyp. 2, s. 385; D. Ziemann, op. cit., s. 223-225; S. Michajlov, op. cit., s. 118-122; I. Božilov, *Istorija*, s. 258-259; D.P. Hupchick, op. cit., s. 58 (tu datacja na 768 r.).

bizantyńskich sił zbrojnych w Mesembrii. Jej celem było wkroczenie do chanatu¹⁰. W maju 774 r. Konstantyn V poprowadził flotę cesarską aż pod Warnę¹¹. Październik 774 r. zaowocował zwycięską dla Bizantyńczyków bitwą koło Litosorii¹². U schyłku 774 r. władca ten ponownie wyprawił flotę na Bułgarów¹³. Do kolejnego starcia bizantyńsko-bułgarskiego doszło w okolicach Mesembrii w kwietniu 816 r.¹⁴ W roku 855/856 cesarz Michał III poprowadził zwycięską wyprawę na tereny północno-wschodniej Tracji¹⁵. 20 sierpnia 917 r. rozegrała się bitwa nad rzeczką Acheloos, w pobliżu Anchialos¹⁶. Natomiast rok 971 przyniósł zdobycie przez cesarza Jana I

¹⁰ V. Beševliev, *Die Feldzüge*, s. 11-14; idem, *Die Protobulgarische Periode*, s. 216-221; D. Angelov, S. Kašev, B. Čolpanov, op. cit., s. 207-209; V. Gjuzelev, op. cit., s. 117-118; K. Marinov, *Zadania*, s. 383, 386; D. Ziemann, op. cit., s. 227-228; S. Michajlov, op. cit., s. 125; I. Božilov, *Istorija*, s. 259; D.P. Hupchick, op. cit., s. 57; Y. Hristov, D. Kostadinova, op. cit., s. 591-592, 593.

¹¹ G. Ostrogorski, op. cit., s. 157 (datacja na 773 r.); D. Angelov, S. Kašev, B. Čolpanov, op. cit., s. 209-210; V. Gjuzelev, op. cit., s. 118; K. Marinov, *Zadania*, s. 382-383, 384-385; D. Ziemann, op. cit., s. 233; K. Stanev, op. cit., s. 90; P. Pavlov, *Kam stabilizacija*, s. 128-129; I. Božilov, *Istorija*, s. 259-260; D.P. Hupchick, op. cit., s. 59; Y. Hristov, D. Kostadinova, op. cit., s. 592.

¹² V. Beševliev, *Die Feldzüge*, s. 15-16; D. Angelov, S. Kašev, B. Čolpanov, op. cit., s. 210-211; D. Ziemann, op. cit., s. 233-234; P. Pavlov, *Kam stabilizacija*, s. 130-131; I. Božilov, *Istorija*, s. 260; D.P. Hupchick, op. cit., s. 59.

¹³ D. Angelov, S. Kašev, B. Čolpanov, op. cit., s. 211-212; V. Gjuzelev, op. cit., s. 119; K. Marinov, *Zadania*, s. 383, 386; I. Božilov, *Istorija*, s. 261; D.P. Hupchick, op. cit., s. 59 (tu datacja na 775 r.); Y. Hristov, D. Kostadinova, op. cit., s. 592.

¹⁴ V. Beševliev, *Die Protobulgarische Periode*, s. 268-270 (datacja na 814); W. Treadgold, *The Byzantine Revival*, s. 215-216; V. Gjuzelev, op. cit., s. 144-145; D. Ziemann, op. cit., s. 288-290; G. Atanasov, *Balgarija*, s. 172-173; D.P. Hupchick, op. cit., s. 111-113.

¹⁵ T. Wasilewski, *Bizancjum i Słowianie w IX wieku. Studia z dziejów stosunków politycznych i kulturalnych*, Warszawa 1972, s. 103-131; D. Angelov, S. Kašev, B. Čolpanov, op. cit., s. 252-253; K. Stanev, op. cit., s. 142-147; D.P. Hupchick, op. cit., s. 135-136. Komentarz co do rozbieżności w datacji tego przedsięwzięcia u K. Marinov, *Zadania*, s. 387-388, przyp. 29.

¹⁶ V. Jančakov, *Vojnata meždju Vizantija i Balgarija prez 917 godina – bitkata pri r. Acheloe*, „Voennoistoričeski Sbornik” 1954, t. 23, z. 4, s. 96-106; C. Radev, *Acheloe*, „Balgarski Voin” 1968, t. 28, z. 4, s. 24-26; S. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign. A Study of Tenth-Century Byzantium*, Cambridge 1969, s. 54-56, 84-85; S.T. Nedev, *Sražienieto pri reka Achelo prez 917 g.*, „Voennoistoričeski Sbornik” 1975, t. 44, z. 4, s. 142-154; I. Božilov, *Car Simeon Veliki (893-927): Zlatnijat vek na Srednovekovna Balgarija*, Sofija 1983, s. 124-125; idem, *Car Simeon Veliki (893-927): ot “varvarskata” dăržava do christijanskoto carstvo*, [w:] I. Božilov, V. Gjuzelev, *Istorija na srednovekovna Balgarija*, s. 256; J. Haldon, *The Byzantine Wars. Battles and campaigns of the Byzantine era*, Stroud, Gloucestershire 2001, s. 87-88; M.J. Leszka, *Dlaczego Bizantyńczycy przegrali bitwę pod Anchialos (917). Wersja Leona Diakona*, [w:] *In tempore belli*

Tzymiskesa Presławia oraz Dristry i w rezultacie formalną likwidację państwowości bułgarskiej¹⁷. Kilka następnych kampanii miało miejsce w czasie walk bizantyńsko-bułgarskich na przełomie X-XI stulecia. Chodzi tu mianowicie o wyprawę bizantyń-

et pacis. Ludzie – miejsca – przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej, red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak, Warszawa 2011, s. 409-414; M. Nikolov, *20.VIII.917 godina. Edna chipoteza po vāprosa – zašto naj-žestokata bitka meždū Bālgarija i Vizantija pri upravlenieto na car Simeon se e sāstojala na Anchialsokoto pole*, [w:] *Istorikii*, red. I. Jordanov, t. IV, *Naučni izsledvanija v čest na Profesor din Ivan Karajotov po slučaj negovata 70-godišnina*, Šumen 2011, s. 326-332; Ch. Matanov, op. cit., s. 145-146; T. Petrov, G. Račev, op. cit., s. 23-25; M.J. Leszka, *Symeon I Wielki a Bizancjum. Z dziejów stosunków bułgarsko-bizantyńskich w latach 893-927*, Łódź 2013, s. 177-180; D.P. Hupchick, op. cit., s. 174-184; *Simeonova Bālgarija v istorijata na Evropejskija Jugoiztok. 1100 godini ot bitkata pri Acheloj*, t. I, red. A. Nikolov, N. Kānev; t. II, red. N. Kānev, P. Pavlov, A. Nikolov, Sofija 2018; Y. Hristov, D. Kostadinova, op. cit., s. 598-600; N. Kānev, op. cit., s. 243-249.

¹⁷ Na ten temat cf. m.in. D. Anastasijević, *La chronologie de la guerre russe de Tzimiscès, „Byzantion”* 1931, t. 6, s. 337-342; F. Dölger, *Die Chronologie des grossen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen*, „Byzantinische Zeitschrift” 1932, t. 32, s. 275-292; C. Göllner, *Les expéditions byantines contre les Russes sous Jean Tzimiscès (970-971)*, „Revue Historique du Sud-Est Européen” 1936, t. 13, 10-12, s. 342-358; H. Grégoire, *La dernière campagne de Jean Tzimiskès contre les Russes*, „Byzantion” 1937, t. 12, s. 267-276; P.O. Karyšovskij, *Balkanskije vojny Svjatoslava v vizantijskoj istoričeskoj literature*, „Vizantijskij Vremennik” 1953, t. 6, s. 36-71; B. Stokes, *The Background and Chronology of the Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich*, „The Slavonic and East European Review” 1961, t. 40/94, s. 44-57; idem, *The Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich*, „The Slavonic and East European Review” 1962, t. 40/95, s. 466-496; D. Angelov, B. Čolpanov, op. cit., s. 20-32; S. McGrath, *The Battles of Dorostolon (971). Rhetoric and Reality*, [w:] *Peace and War in Byzantium. Essays in Honor of George T. Dennis, S.J.*, red. T.S. Miller, J. Nesbitt, Washington 1995, s. 152-164; K. Marinow, *Hémos comme barrière militaire. L’analyse des écrits historiques de Léon le Diacre et de Jean Skylitzès au sujet de la campagne de guerre des empereurs byzantins Nicéphore II Phocas en 967 et de Jean I Tzimiscès en 971*, „Bulgaria Mediaevalis” 2011, t. 2, s. 443-454; idem, *Zadania*, s. 387, 388; G.G. Atanasov, *O čislennosti ruskoj armii knjazja Svjatoslava vo vremja jego pochodov v Bolgariju i o bitvie pod Dristroj (Dorostolom) v 971 g.*, „Vizantijskij Vremennik” 2013, t. 72 (97), s. 86-102; Ch. Matanov, op. cit., s. 186-191; P. Pavlov, *Ruskata hegemonija i vizantijskata okupacija na Iztočna Bālgarija*, [w:] *Bālgarska nacionalna istorija*, s. 462-469; M.J. Leszka, K. Marinow, *Carstwo Bułgarskie. Polityka – społeczeństwo – gospodarka – kultura, 866-971*, Warszawa 2015, s. 193-199; M.J. Leszka, *Bułgarzy wobec wyprawy Jana I Tzymiskesa przeciw Światosławowi, księciu kijowskiemu (971)*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2016, t. 17, cz. 2, s. 25-40; D.P. Hupchick, op. cit., s. 236-240; J. Bonarek, *Tzimiskes, Svyatoslav and Bulgarians – the winners and the defeated*, [w:] *Bālgarskoto carstvo. Sbornik v čest na 60-godišnina na doc. d-r Georgi N. Nikolov*, red. A. Nikolov, Sofija 2018, s. 434-438; K. Marinow, *Post mortem cara Piotra, czyli upadek Bułgarii w latach 969-971*, [w:] Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, K. Marinow, *Piotr I Świąty, car bułgarski (ok. 912-969). Maria Lekapena, caryca bułgarska (ok. 912-963)*, Kraków 2018, s. 245-279.

ską w okolice Sredeca i przeciwko północno-wschodniej Bułgarii w 1000 r.¹⁸ Drugim z tych wydarzeń militarnych było oblężenie Bdinu (Widynia) przez cesarza Bazylego II w 1002-1003 r.¹⁹ Kolejna kampania cesarska skierowana została w roku 1003 przeciwko twierdzy Pernik, znajdującej się w pobliżu Sredeca²⁰. W świetle jednego weneckiego przekazu niewykluczone, że w te same okolice basileus wyprawił się w roku następnym²¹. Możliwe również, że także patrycjusz Nikefor Ksifias przeszedł, u schyłku 1015 r., przez pasmo Hemosu po *via militaris*, by zdobyć twierdzę Bojon, leżącą w pobliżu Sredeca (Triadicy)²². Ostatnią wyprawą była ta w okolice Sredeca datowana na rok 1016 (bądź 1018)²³.

¹⁸ G. Ostrogorski, op. cit., s. 258; D. Angelov, B. Čolpanov, op. cit., s. 42-43 (w tym i poprzednim dziele datacja na 1001 r.); I. Božilov, *Bългарskijat apokalipsis*, s. 322-323; P.M. Strässle, op. cit., s. 78-79, 242; P. Pavlov, *Car Samuil i bälgarskata epopeja*, [w:] *Bälgarska nacionalna istorija*, s. 538; A. Dančeva-Vasileva, *Istorija*, s. 103-104; D.P. Hupchick, op. cit., s. 276.

¹⁹ G. Ostrogorski, op. cit., s. 157 (bez datacji); D. Angelov, B. Čolpanov, op. cit., s. 43; I. Božilov, *Bългарskijat apokalipsis*, s. 324; G.N. Nikolov, *The Bulgarian aristocracy in the war against the Byzantine Empire (971-1019)*, [w:] *Byzantium and East Central Europe*, red. G. Prinzing, M. Salamon with the assistance of P. Stephenson, Cracow 2001, s. 151; P.M. Strässle, op. cit., s. 79, 242; K. Marinow, *Zadania*, s. 387-388; G.N. Nikolov, *Bułgarzy*, s. 454-455; P. Pavlov, *Car Samuil*, s. 541-543; D.P. Hupchick, op. cit., s. 278; G.N. Nikolov, *Bdin, 1002 z.*, [w:] *Izsledvanija i materiali za Vidin i regiona*, red. P. Mitev, V. Račeva, t. II, Sofija 2018, s. 289-294.

²⁰ G.N. Nikolov, *Krakra – zaštitnikät na Pernik i negovata rolja v bälgarskata istorija v načaloto na XI v.*, [w:] *Krakra*, red. V. Krumova, G.N. Nikolov, t. I, Sofija-Pernik 2020, s. 9-10. Interpretacje uczonych co do względnej chronologii tego oblężenia i trasy dotarcia do Pernika w 1003 r. są zróżnicowane – zazwyczaj uważa się, że ataku na to umocnienie dokonano w trasie powrotnej basileusa spod Bdina, a samą twierdzę Bizantyńczycy osiągnęli z południa, po zdobyciu Skopje (tak np. I. Božilov, *Bългарskijat apokalipsis*, s. 324-325; A. Dančeva-Vasileva, *Istorija*, s. 105). Ostatnio wyrażono jednak pogląd, iż w rzeczywistości chodziło o odrębną wyprawę, dokonaną już po powrocie cesarza do Konstantynopola (P. Schreiner, *Eine venezianische Quelle zur bulgarischen Gesichte: die Chronik des Giovanni Diacono*, [w:] *Bälgarskoto carstvo*, s. 391-392). Akceptując tę ostatnią propozycję można założyć, iż, jakkolwiek nie ma co do tego absolutnej pewności, najwyraźniej, by dotrzeć do wskazanej twierdzy, cesarz poruszał się po *via militaris* i musiał przebyć leżącą na tej drodze Klisurę Cesarską (staroż. Succ), ewentualnie pomniejszą przełęcz górską usytuowaną na południe od niej – obie, według wyobrażeń średniowiecznych, łączone z masywem Hemosu.

²¹ P. Schreiner, op. cit., s. 387-393.

²² Cf. m.in. I. Božilov, *Bългарskijat apokalipsis*, s. 328; A. Dančeva-Vasileva, *Istorija*, s. 107. Nic nie wmiąno o drodze, którą poruszał się wskazany wódz bizantyński, ale niewykluczone, że z racji sprawowanych przez niego funkcji administracyjnych na obszarze Tracji Północnej, iż wyruszył z Filipopola.

²³ D. Angelov, B. Čolpanov, op. cit., s. 48; K. Adžievski, *Pelagonija vo sredniot vek (Od doadanjeto na Slovenite do pođanjeto pod turske vlast)*, Skopje 1994, s. 53-54; I. Božilov, *Bългарskijat*

Wyprawy bizantyńskie na północ od pasma Hemosu

Jako pierwsze rozpatruję te kampanie, celem których było przekroczenie pasma górskiego i wkroczenie do jądra państwowości bułgarskiej lub zajmowanego przez Bułgarów terytorium.

I tak, w odniesieniu do wyprawy z 680/681 r. brakuje danych co do liczebności wojska cesarskiego. Wiemy jedynie, że było niezwykle duże, co wyraźnie potwierdzają przekazy źródłowe, oraz że składało się z jazdy, piechoty i floty²⁴. Warren Treadgold podał, że zaangażowano wojska ze wszystkich pięciu temów małoazjatyckich²⁵. Mimo braku konkretnych danych niektórzy badacze przyjmują, że wojsko liczyło 50000 żołnierzy, w tym 10000 jeźdźców²⁶.

Gdy idzie o rok 756 (760) to wiemy, że cesarz wysłał 500 statków transportowych, które miały dostarczyć żołnierzy nad Dunaj, by od północy zaatakowali terytoria bułgarskie²⁷. Szacuje się, że liczba sił zabrana przez flotę wynosiła pomiędzy 5000 a 10000 ludzi²⁸, przy czym wydaje mi się, że można byłoby ją precyzyjniej określić na około 6000 (zgodnie z rachubą Teofanesa dla roku 763 – 12 jeźdźców na 1 jednostkę pływającą²⁹). Jednocześnie sam cesarz wyprawił się na Bułgarię z wojskiem lądowym, o którego wielkości nie posiadamy żadnych danych³⁰, choć na pewno było liczniejsze od tego transportowanego morzem.

apokalipsis, s. 328; G.N. Nikolov, *The Bulgarian aristocracy*, s. 148; P.M. Strässle, op. cit., s. 81-82; A. Dančeva-Vasileva, *Istorija*, s. 107-109; D.P. Hupchick, op. cit., s. 297-298 (autor błędnie uznaje, że Bazyl II dotarł we wskazane okolice od południa, doliną Strumy, podczas gdy przekazy źródłowe są jednoznaczne, iż wyruszył ze stolicy, więc najprawdopodobniej poruszał się *via militaris* i musiał pokonać Hemos); G.N. Nikolov, *Krakra*, s. 12-13.

²⁴ *Nicephori Patriarchae Constantinopolitani breviarium historicum*, 36, ed. C. Mango, Washingtonia D.C. 1990 (dalej: Nikefor), s. 88, 1 – 90, 8; *Theophanis chronographia*, AM 6171, ed. C. de Boor, vol. I, Lipsiae 1883 (dalej: Teofanes), s. 358, 11-23; *Ioannis Zonarae epitome historiarum*, XIV, 21, 10-11, ed. Th. Büttner-Wobst, vol. III, *Libri XIII-XVIII*, Bonnae 1897 (dalej: Jan Zonaras), s. 226, 16 – 227, 3; *Annales Cavenses*, AD 669, ed. G.H. Pertz, MGH SS, t. III, s. 187, 2-9. Cf. P. Petrov, *Obrazuvane na bǎlgarskata dǎrżava*, Sofija 1981, s. 196-197; T. Wasilewski, *Historia*, s. 34; E.K. Kyriakēs, op. cit., s. 51; M. Leontsinē, *Kōnstantinos D' (668-685). O teleutaios prōtobydzantinos autokratoras*, Athēna 2006, s. 242, 246-248.

²⁵ W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997, s. 328.

²⁶ B. Čolpanov, E. Aleksandrov, op. cit., s. 73.

²⁷ Nikefor, 73, s. 144, 11-1.

²⁸ K. Marinow, *Zadania*, s. 385.

²⁹ Także V. Beševliev, *Die Feldzüge*, s. 9; idem, *Die Protobulgarische Periode*, s. 209, za prawdopodobne przyjmuje, że chodziło o jeźdźców.

³⁰ Nikefor, 73, s. 144, 16-20; Teofanes, AM 6251, s. 431, 6-11.

Brak informacji na temat liczebności armii bizantyńskiej w wyprawie z 792 r. Źródła podają jedynie, że cesarz wyszedł z licznym wojskiem (σὺν πολλοῖς στρατεύμασι) lub zgromadziwszy liczne i bitne wojsko (χεῖρα πολλὴν καὶ μάχιμον)³¹. Udział samego basileusa, szeregu wymienionych z imienia dowódców i dostojników państwa, w tym niewielkiej liczby ludzi cesarskich (ἀνθρώπους βασιλικούς οὐκ ὀλίγους)³², dowodzi, że rzeczywiście musiały towarzyszyć mu znaczące siły zbrojne³³. Zwłaszcza, że mimo wiedzy Bizantyńczyków na temat dużych sił chana Kardama i zajęcia przez niego dogodnego stanowiska za umocnieniami klisury (tzn. przełęczy) w Hemosie, cesarz zdecydował się zaatakować jako pierwszy.

Z racji na doniosłość kampanii Nikefora I z roku 811 niektórzy uczeni szacują liczebność armii bizantyńskiej na około 60000-70000 żołnierzy³⁴. W rzeczywistości przekazy źródłowe milczą na temat konkretnej wielkości wojska cesarskiego, stąd propozycję powyższą należy traktować jako domysł, wysunięty na bazie ówczesnych możliwości rekrutacyjnych Bizancjum. Próbując zrationalizować wielkość sił cesarskich, Stefan Nedew proponował 30000-35000 żołnierzy³⁵, ale i ten pogląd jest czysto hipotetyczny. W każdym razie jedno nie ulega wątpliwości – armia prowadzona przez Nikefora była liczna, złożona zarówno z kontyngentów europejskich, jak i azjatyckich³⁶,

³¹ *Saba Monacho, Vita S. Ioannicii*, II, 6, [w:] *Acta Sanctorum Novembris IV*, ed. I.B. de Rossi, L. Duchense, t. II, cz. 1, Bruxelles 1894 [dalej: *Żywot św. Joannicjusza Wielkiego (A)*], s. 337 C; Symeon Metaphrastes, *Vita, res gestae et certamina sancti patri nostri Joannicii abbatis*, VI, [w:] *Patrologia Graeca*, ed. J.-P. Migne, t. CXVI, Parisii 1891 [dalej: *Żywot św. Joannicjusza Wielkiego (B)*], kol. 41 A.

³² Teofanes, AM 6284, s. 467, 27-468, 7.

³³ V. Beševliev, *Die Protobulgarische Periode*, s. 231, także wspomina o dużej armii. Cf. P. Murafčiev, *Istorija*, s. 129-130; V. Gjuzelev, op. cit., s. 122.

³⁴ V. Keckarov, op. cit., s. 158, 160, 162; Št. Atanasov, I. Dujčev, D. Angelov, G. Cankova-Petkova, D. Christov, B. Čolpanov, op. cit., s. 166; D. Angelov, S. Kašev, B. Čolpanov, op. cit., s. 226; V. Gjuzelev, op. cit., s. 128; B. Čolpanov, E. Aleksandrov, op. cit., s. 81. W. Treadgold, *The Byzantine Revival*, s. 170, sądzi, że w wyprawie wzięła udział większość z 71000 zbrojnych, które wówczas Bizancjum mogło zwołać pod broń, wraz z nieokreśloną liczbą nieregularnych oddziałów ochotniczych. Inne propozycje, wahające się pomiędzy 60000-100000 zbrojnych podają S.T. Nedev, *Razgromăt na Nikifor I Genik prez 811 g.*, „Voennoistoričeski Sbornik” 1977, t. 46, z. 1, s. 122; V. Popov, *Chan Krum*, „Voennoistoričeski Sbornik” 1982, t. 51, z. 1, s. 194.

³⁵ S.T. Nedev, *Razgromăt*, s. 122.

³⁶ Źródła bizantyńskie jednoznacznie wskazują na wielkość przedsięwzięcia cesarskiego, a zatem znaczącą liczebność armii; *Peri Nikēforou tou basileōs kai pōs afēsin ta kōla en Boulgaria*, [w:] I. Dujčev, *La chronique byzantine de l'an 811*, „Travaux et Mémoires” 1965, t. 1, s. 210, 2-10; s. 214, 70-77; s. 216, 87-88; Teofanes, AM 6303, s. 490, 4-8; AM 6303, s. 491, 3-14, 22-24; *Żywot św. Joannicjusza Wielkiego (A)*, *Żywot św. Joannicjusza Wielkiego*, V, 15, s. 346 B; *Żywot św. Joannicjusza Wielkiego (B)*, XVIII, kol. 52 C-D; Cf. K. Jreček, op. cit.,

i chyba największa ze wszystkich, które cesarstwo kiedykolwiek wysłało przeciwko północnemu sąsiadowi³⁷.

Z kolei większość badaczy szacuje wielkość bizantyńskich sił zbrojnych, zaangażowanych w inwazję na Bułgarię w roku 971, na 30000-40000 zbrojnych³⁸. Jedno z późniejszych źródeł łacińskich stwierdza jedynie, że cesarz bizantyński zgromadził wielką siłę swego wojska (*congregans validam fortitudinem gentis suae*)³⁹. Według dwóch najważniejszych źródeł bizantyńskich sama awangarda, z którą cesarz wyruszył naprzód, wynosić miała między 28000 (Leon Diakon) a 9000 (Jan Skylitzes)⁴⁰. Oczywiście druga propozycja wydaje się bardziej przekonująca, ale ile liczyła reszta wojska trudno określić.

Co do kampanii Bazylego II przeciwko Sredecowi w 986 r. ponownie brakuje danych na temat długotrwałości przygotowań do wyprawy i wielkości sił w nią zaangażowanych. Jedynie w tekście *Mowy ku czci św. Focjusza z Tesaloniki* pojawia się bliższe określenie mówiące, że cesarz zgromadził mnóstwo wojska konnego i niezliczoną liczbę oddziałów pieszych (*μυρίαν μὲν ἵππων συναγαγὼν, μυρίαν δὲ χεῖρα στρατιωτικὴν συλλεξάμενος*)⁴¹. Część uczonych, interpretując podstawowe znaczenie słowa *μυρίας*, czyli 10000, uznaje, że tyle liczyły poszczególne rodzaje wojska (jazda i piechota) biorące udział w omawianej kampanii. Łączną więc liczbę wojska bizantyńskiego (wraz z taborami i poświadczonymi posiłkami armeńskimi) szacują na 30000 lub 35000

s. 160; V.N. Zlatarski, *Istorija*, s. 255; S. Runciman, *A History*, s. 55; I. Dujčev, *Novi žitijni danni*, s. 154; P. Mutafčiev, *Istorija*, s. 133; idem, *Lekcii*, s. 76; Št. Atanasov, I. Dujčev, D. Angelov, G. Cankova-Petkova, D. Christov, B. Čolpanov, op. cit., s. 166; I. Dujčev, *La chronique*, s. 219-220; W. Swoboda, *Nicefor I*, s. 371; G. Ostrogorski, op. cit., s. 177; S.T. Nedev, *Razgromăt*, s. 115, 121-122; B. Primov, *Ukrepane*, s. 134; V. Beševliev, *Krum*, s. 20; J.V.A. Fine, op. cit., s. 96; P.E. Niavis, op. cit., s. 235-236; T. Wasilewski, *Historia*, s. 48; D. Angelov, *Vizantija*, s. 151; M. Whittow, *The Making of Byzantium, 600-1025*, Berkeley-Los Angeles 1996, s. 276; V. Gjuzelev, op. cit., s. 128; J. Haldon, op. cit., s. 71-73; F. Curta, op. cit., s. 149.

³⁷ W. Treadgold, *The Byzantine Revival*, s. 170; idem, *A History*, s. 428.

³⁸ Cf. tutaj przyp. nr 17.

³⁹ *Gesta regnum Sclavorum*, XXX, t. I, *Kritično izdanje i prevod*, izdanje priredila i tekst prevela D. Kunčer, Beograd 2009, s. 116, 4-7. D. Angelov, *Vizantija*, s. 230, również przyjmuje, że chodziło o dużą armię.

⁴⁰ *Leonis Diaconi Caloënsis historiae libri decem*, VIII, 4, ed. C.B. Hase, Bonnae 1828, s. 132, 19-20; *Ioannis Scylitzae synopsis historiarum*, 9, ed. I. Thurn, Berolini et Novi Eboraci 1973 (dalej: Jan Skylitzes), s. 295, 20-22.

⁴¹ V.G. Vasil'evskij, *Odin iz grečeskich sbornikov Moskovskoj Sinodal'noj biblioteki*, „Žurnal Ministerstva Narodnago Prosvješčeniija” 1886, r. 60, t. 248 (nojabr'), s. 101, przyp. 1, fol. 205.

zbrojnych⁴². Szusne jednak w tym względzie wydają się zastrzeżenia Petyra Mutafcziewa, który przypomina, że mamy do czynienia ze źródłem hagiograficznym, słabo zresztą orientującym się w omawianych wydarzeniach, i w przekładzie należy raczej przyjąć wariant *niezliczona ilość, mnóstwo*⁴³. Tym bardziej że w piśmiennictwie bizantyńskim często używano wspomnianego określenia właśnie w owym, emocjonalnie zabarwionym znaczeniu⁴⁴. Taką interpretację potwierdzają także pozostałe przekazy źródłowe traktujące o tej kampanii, wymieniają one bowiem *liczne oddziały*⁴⁵, *silną armię*⁴⁶ bądź *dużą armię*⁴⁷. Natomiast wielkość armii wynosząca 60000 ludzi w ogóle jest nie do przyjęcia⁴⁸, ale prawdopodobnie wynika z faktu, że autor założył, iż w wyprawie wzięły udział także kontyngenty wschodnie.

Posiadamy informację, że w roku 1000/1001 cesarz Bazyli II wyprawił przeciwko twierdzom leżącym w Hemosie i na północ od niego silną (lub ciężkozbrojną) armię (*δύναμιν βαρεῖαν*)⁴⁹.

Kolejna wyprawa w niniejszym zestawieniu dotyczy oblężenia Bdinu (Widynia) w 1002-1003 r. Nie wiemy jak duże liczebnie siły wzięły udział w ośmiomiesięcznym

⁴² V. Avramov, *op. cit.*, s. 16; Št. Atanasov, I. Dujčev, D. Angelov, G. Cankova-Petkova, D. Christov, B. Čolpanov, *op. cit.*, s. 194; D. Angelov, B. Čolpanov, *op. cit.*, s. 34; I. Iliev, S. Stanimirov, N. Janakiev, N. Stoimenov, *Pametni bitki i sraženija*, Sofija 1993, s. 22; B. Čolpanov, *Planinska vojna v bŕlgarska voenna istorija – teorija i praktika (Pŕva čast)*, „Voennoistoričeski Sbornik” 1999, t. 68, z. 3, s. 101; B. Čolpanov, E. Aleksandrov, *op. cit.*, s. 97.

⁴³ P. Mutafčiev, *Starijat drum...*, s. 112, przyp. 1; B. Ferjančić, *Pochvalno slovo sv. Fotiju Tesalijskom*, [w:] *Fontes Byzantini Historiam Populorum Jugoslaviae Spectantes*, ed. J. Ferluga, B. Ferjančić, R. Katičić, B. Krekić, B. Radojčić, t. III, Beograd 1966, s. 32, przyp. 6. To, że armia była duża przyjmuje również D. Angelov, *Vizantija...*, s. 232.

⁴⁴ *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From B.C. 146 to A.D. 1100)*, by E.A. Sophocles, Cambridge, U.S.A. – Leipzig 1914, s. 773; *A Greek – English Lexicon*, compiled by H.G. Liddell and R. Scott, Revised and Augmented throughout by Sir H.S. Jones with Assistance of R. McKenzie and with Cooperation of many Scholars, Oxford 1996, s. 1154; *A Patristic Greek Lexicon*, ed. G.W.H. Lampe, Oxford 1961, s. 888-889; *Słownik grecko-polski*, opracował O. Jurewicz, t. II, Warszawa 2000, s. 67.

⁴⁵ *Histoire de Yahya-ibn-Sa’id d’Antioche continuateur de Sa’id-ibn-Bitriq*, éd. et trad. J. Kratchkovsky, A. Vasiliev, (fasc. II), [w:] *PO*, vol. XXIII, Paris 1932, s. 419, 23; Yahyā al-Antākī, *Cronache dell’Egitto Fātimide e dell’Impero Bizantino 937-1033*, 10. 141, trad. dall’arabo, intr. e cura di B. Pirone, Milano 1998, s. 193.

⁴⁶ H. Gelzer, *Des Stephanos von Taron Armenische Geschichte*, Leipzig 1907, III, 23, s. 186.

⁴⁷ *K istorii 976-986 godov (Iz Al-Mekina i Ioana Geometra)*, [w:] *Trudy V.G. Vasil’evskago*, t. II, z. 1, *Russko-vizantijskie otrvyki*, Sanktpeterburg 1909, s. 79.

⁴⁸ Tak P. Chadžiivanov, *Zasadite v starobŕlgarskoto voenno izkustvo*, „Voennoistoričeski Sbornik” 1954, t. 23, z. 4, s. 45.

⁴⁹ Jan Skylitzes, 26, s. 343, 83-344, 88.

oblężeniu tego miasta przez wojsko cesarskie. Zazwyczaj działania bizantyńskie oceniane są jako duża ofensywa⁵⁰. Biorąc pod uwagę długotrwałość oblężenia, liczebność oddziałów cesarskich musiała być znaczna, przy czym nie można wykluczyć, że kontyngenty te były dodatkowo uzupełniane nadsyłanymi posiłkami.

Dwie następne kampanie cesarskie skierowana zostały w roku 1003 i 1004 przeciwko twierdzy Pernik. Co do pierwszej z nich liczebność wojsk cesarskich pozostaje nam nieznana. W świetle przekazu Jana Diakona podczas tej drugiej Bazyli II miał zamiar zaatakować Bułgarów mocną prawicą (*valida manu*), czyli z silnym wojskiem⁵¹. W przypadku wyprawy Ksifiasa z 1015 r. nie mamy żadnych wiadomości na temat wielkości sił zbrojnych, którymi operował⁵².

Ostatnie poświadczone przejście wojsk cesarskich przez masyw Hemosu, w interesującym mnie przedziale chronologicznym, na trasie *via militaris* w kierunku Sredecy i Pernika miało miejsce w 1016 lub 1018 r. Nic nie wiemy na temat liczebności armii bizantyńskiej, ale musiała ona być dość znaczna, skoro Bazyli II był w stanie oblegać tę ostatnią bułgarską twierdzę przez całe 88 dni, ostatecznie jej nie zdobywając⁵³.

Zwraca uwagę fakt, że duża liczebność wojsk bizantyńskich w wyprawach zbrojnych mających za zadanie przekroczenie Hemosu, nie była związana wyłącznie ze świadomością niebezpieczeństw czyhających w górach. Wynikała również z faktu, że Bułgarzy mieli zazwyczaj skromniejsze siły zbrojne od Bizantyńczyków. Mogło to powstrzymać tych pierwszych przed atakowaniem nieprzyjaciela, nawet na terenie górskim. Wiedząc o tym cesarze bizantyńscy mogli intencjonalnie kierować na Bułgarię spore armie, licząc na to, że Bułgarzy nie osmielą się je zaatakować. Uważam bowiem, że w 811 r. w czasie przekraczania przez siły cesarskie Starej Planiny Krum nie odważył się stawić im oporu (zapewne dlatego, że był zaskoczony najazdem i zwyczajowe kontyngenty strzegące klisur były zbyt małe, by pokonać ogrom bizantyńskiego wojska; chan potrzebował czasu na pełną mobilizację swoich sił zbrojnych)⁵⁴. Konstatację tę potwierdza wcześniejszy, analogiczny przykład z roku 766, gdy na wieść o wielkości sił bizantyńskich zamierzających sforsować klisury bałkańskie, Bułgarzy od razu zaofiarowali Konstantynowi V zawarcie układu pokojowego⁵⁵. Podobnie zresztą postąpili w 774 r., gdy flota cesarska stanęła u wybrzeży Warny⁵⁶.

⁵⁰ J.V.A. Fine, op. cit., s. 197.

⁵¹ Giovanni Diacono, *Istoria Veneticorum*, ed. L.A. Berto, Bologna 1999, s. 208.

⁵² Jan Skylitzes, 38, s. 354, 84-87.

⁵³ Jan Skylitzes, 40, s. 355, 11-17.

⁵⁴ Tak też P.E. Niavis, op. cit., s. 239-240.

⁵⁵ Nikefor, 82, s. 156, 9-11.

⁵⁶ Teofanes, AM 6265, s. 447, 2-9.

Starcia u południowych podnóży Hemosu

Kolejne zestawienie liczebności cesarskich wojsk dotyczy tych kampanii, w których Bizantyńczykom chodziło o zajęcie obszarów na południe od gór, w tym twierdz podgórszych. Jakkolwiek wydaje się, że celem wyprawy Justyniana II z 708 r. było przekroczenie gór, umiejscawiam tę kampanię w niniejszym zestawieniu z racji na fakt, że Bizantyńczycy ponieśli klęskę przed wkroczeniem do nich. W kwestii liczebności armii bizantyńskiej jedynie patriarcha Nikefor podaje, że Justynian II zgromadził na tę wyprawę liczne wojsko (*στρατεύματα πλείστα*)⁵⁷.

W działaniach zbrojnych podjętych w 763 r. wzięła udział jazda, która choć pierwotnie miała zostać dostarczona nad Dunaj, jak się jednak wydaje, wysadzona została pod Anchialos⁵⁸. Źródła zgodnie podają, że flota składała się z 800 statków, z których każdy przewoził po 12 koni wraz z jeźdźcami⁵⁹. Łączna więc liczba jazdy wyekspediowanej drogą morską wynosiłaby 9600 zbrojnych⁶⁰. Dodatkowo sam cesarz Konstantyn V przybył do wspomnianego portu drogą lądową, prowadząc ze sobą inną armię (*στρατὸν ἕτερον*)⁶¹. Jak duża była ta ostatnia nie wiemy, ale zasadne jest uznanie, że była nie mniej liczna niż ta wysłana drogą morską. W takim układzie należałoby uznać, że siły bizantyńskie wynosiły łącznie około 25000 żołnierzy. Co prawda Jerzy Mnich stwierdził, że cesarz zgromadził całe podległe mu wojsko (*συναθροίζει πᾶν τὸ ὑπ' αὐτοῦ στρατεύμα*)⁶², lecz czynił to w kontekście deprecjonowania zwycięstw Konstantyna V, a więc starał się jedynie za pomocą tego twierdzenia wzmocnić negatywną wymowę swojego osądu. Innymi słowy, kronikarz chciał dobitniej podkreślić rozmiar klęski bizantyńskiej pod Anchialos (dla niego Acheloos)⁶³.

⁵⁷ Nikefor, 43, s. 104, 1-4. W. Treadgold, *A History*, s. 341, stwierdza, że wyprawa była mała.

⁵⁸ V. Beševliev, *Die Feldzüge*, s. 10; idem, *Die Protobulgarische Periode*, s. 215, stwierdza jedynie, że nie wiadomo, jakie były poczynania floty na północy. Brak informacji można jednak świadczyć, że pierwotnie flota asekurowała wojsko lądowe, a następnie wobec informacji o zgromadzeniu przez Teleca wielkich sił w Hemosie i szykującej się bitwie, nie zrealizowała pierwotnego zadania i wysadziła konnicę koło Anchialos, gdzie obozem rozłożył się cesarz; cf. K. Marinow, *Zadania*, s. 384, przyp. 15.

⁵⁹ Teofanes wymienia jedynie liczbę chelandionów (*χελανδίων*), z których każdy załadowany był 12 końmi (Teofanes, AM 6254, s. 432, 29-433, 1). Tak samo Nikefor podaje, że chodziło o statki do przewozu koni (*ναῦς ἱππαγωγούς*), ale dodaje, że załadowano na nie wojsko konne (*ἱππικῶ στρατῶ*), co dowodzi, że drogą morską przewieziono nie tylko zwierzęta, lecz i ich jeźdźców; (Nikefor, 76, s. 148, 7-11).

⁶⁰ V. Beševliev, *Die Feldzüge*, s. 10; idem, *Die Protobulgarische Periode*, s. 214; T. Wasilewski, *Historia*, s. 45. P. Mutafčiev, *Istorija*, s. 122, zaokrągla do 10000.

⁶¹ Nikefor, 76, s. 148, 11-12.

⁶² *Georgii Monachii chronicon*, ed. C. de Boor, vol. II, Lipsiae 1904, s. 762, 25 – 763, 20.

⁶³ Bitwa pod Anchialos w 763 r. była dla Bizantyńczyków zwycięska, ale w cytowanym fragmencie Jerzy Mnich powoływał się na przekaz *Polemik* patriarchy Nikefora, w którym

W 766 r. cesarz wyprawił łądem pod Przełęcz Riszką (Weregawę) wojsko niezna-nej wielkości, podczas gdy do Anchialos i Mesembrii flota, złożona z 2600 chelandio-nów, dostarczyć miała marynarzy i żołnierzy z okręgów morskich i innych obszarów (ναυτικὸν δὲ πλῆθος καὶ στρατιωτικὸν ἕκ τε τῶν πλοῦμων στρατηγίδων καὶ ἐτέρων χώρων – Nikefor), czyli inaczej mówiąc zbrojnych ze wszystkich temów (ἐκ πάντων τῶν θεμάτων – Teofanes)⁶⁴. Nie można w tym przypadku zastosować wcześniej podanego przez Teofanesa przelicznika, zgodnie z którym na każdym statku znajdowałoby się co najmniej 12 jeźdźców, gdyż przekazy wyraźnie dają do zrozumienia, że flota transportowała zarówno marynarzy (co oczywiste), jak i wojska lądowe (nie wiemy przy tym ja-kiego rodzaju kontyngenty – piesze czy konne). Mimo tego T. Wasilewski proponował 30000 jeźdźców przewożonych drogą morską wraz z dodatkową armią, poprowadzo-ną przez samego cesarza⁶⁵. Tak czy owak łączna liczba obu armii – tej spod Weregawy, i tej dostarczonej drogą morską – musiała być bardzo duża, skoro Bułgarzy na ich wi-dok od razu zwrócili się do cesarza z propozycją pokojową⁶⁶. Nie przypadkiem uważa się ją za największą z kampanii Konstantyna V przeciwko północnemu sąsiadowi⁶⁷.

W maju 774 r. (według innych badaczy w roku poprzednim) Konstantyn V wszedł na statki pomalowane w kolorze cesarskiej purpury i wraz z resztą floty, złożo-nej z 2000 chelandionów, wyprawił się przeciwko Bułgarom, dowódcom oddziałów konnych nakazawszy, by starali się przedrzeć przez klisury staropłanińskie⁶⁸. Ponownie działania wojenne Bizantyńczyków podzielone były pomiędzy dwie armie. Zapewne flota wysadziła konnicę koło Anchialos i Mesembrii, a reszta statków udała się dalej na północ⁶⁹. Choć w tekście Teofanesa nie ma informacji na temat rodzaju kontyngent-ów przewożonych drogą morską, to wyraźne podkreślenie, że jeźdźcy atakować mieli Bułgarię drogą lądową, może sugerować, że w dalszej drodze na statkach przewożono piechotę⁷⁰. Biorąc pod uwagę wielkość floty zaangażowanej w wyprawie, wolno sądzić,

dano do zrozumienia, że triumf cesarza miał charakter *pyrrusowego zwycięstwa*; cf. komentarz w *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka*, wydali A. Brzóstkowska i W. Swoboda, z. III, *Pisarze z VII-X wieku*, Wrocław 1995, s. 143-144, przyp. 18.

⁶⁴ Nikefor, 82, s. 156, 1-9; Teofanes, AM 6257, s. 437, 19-24.

⁶⁵ T. Wasilewski, *Historia*, s. 45. Polski uczoney datował tę wyprawę na 770 r.

⁶⁶ Nikefor, 82, s. 156, 9-11.

⁶⁷ V. Beševliev, *Die Feldzüge*, s. 14; idem, *Die Protobulgarische Periode*, s. 221; B. Primov, G. Cankova-Petkova, op. cit., s. 124 (tu datacja na 765 r.); V. Gjuzev, op. cit., s. 117-118.

⁶⁸ Teofanes, AM 6265, s. 446, 27-447, 1.

⁶⁹ V. Beševliev, *Die Feldzüge*, s. 15; idem, *Die Protobulgarische Periode*, s. 223.

⁷⁰ T. Wasilewski, *Historia*, s. 46, uznał, zgodnie z przelicznikiem Teofanesa, że flota prze-woziła 24000 jeźdźców, ale nie wspominał o siłach atakujących klisury łądem, które kronikarz wyraźnie określił jako oddziały konne. Cf. V. Gjuzev, op. cit., s. 118.

że łączną liczbą bizantyńskich żołnierzy (jazdy, piechoty i marynarzy) była znaczna i odpowiadała, mniej więcej, rozmiarom sił z wcześniejszych wypraw bułgarskich tego władcy.

Natomiast w październiku 774 r. cesarz miał wysłać przeciwko wojskom inwazyjnym Bułgarów, którzy chcieli najechać Werzitię (kraj w Macedonii Wardarskiej, zamieszkiwaną przez Słowian), armię złożoną ze wszystkich oddziałów temowych i innych kontyngentów zbrojnych, łącznie 80000 żołnierzy⁷¹. Liczba ta wydaje się zdecydowanie zawyżona (właściwie odpowiadała możliwościom mobilizacyjnym całego państwa bizantyńskiego w tym okresie), zwłaszcza, że cesarz posiadał informacje, iż wojsko bułgarskie liczyć miało 12000 zbrojnych⁷². Nie było więc potrzeby przeciwstawiania im takiej ogromnej siły zbrojnej⁷³, jakkolwiek władca konstantynopolitański na pewno zadbał o znaczącą przewagę liczebną armii bizantyńskiej. Kontynuując pomyślnie działania bizantyńskie z października, wkrótce cesarz ponownie wysłał przeciwko północnemu sąsiadowi liczną flotę (*στόλον πολύν*), na którą wsadził 12000 konnych⁷⁴, co po zastosowaniu przelicznika 1 statku na 12 koni, dawałoby liczbę 1000 jednostek pływających⁷⁵. Natomiast o wielkości wojska cesarskiego, zgromadzonego podczas ostatniej jego, niezrealizowanej już, wyprawy na Bułgarię w 775 r. nie wiemy nic⁷⁶.

⁷¹ Teofanes, AM 6265, s. 447, 10-21. I. Rochow, *Kaiser Konstantin*, s. 100-101, 102, dopuszcza nawet datację tej wyprawy na 772 r.

⁷² Cf. T. Wasilewski, *Bizancjum*, s. 46, u którego omyłkowo widnieje liczba 2000 zbrojnych, zapewne wynik błędu drukarskiego. Cf. T. Wasilewski, *Historia*, s. 46, gdzie liczba jest poprawna.

⁷³ C. Mango, I. Ševčenko, *Three Inscriptions of the Reigns of Anastasius I and Constantine V*, „Byzantinische Zeitschrift” 1972, t. 65, z. 2, s. 391; V. Beševliev, *Die Feldzüge*, s. 16; idem, *Die Protobulgarische Periode*, s. 225, przyp. 7; *Testimonia*, s. 107, przyp. 78.

⁷⁴ Teofanes, AM 6266, s. 447, 29-448 l. Wincenty Swoboda słusznie, jak się wydaje, zakładał (*Testimonia*, s. 107, przyp. 78), że wyprawa ta stanowiła dalszy ciąg działań zapoczątkowanych pod Litosorią, stąd datował ją jeszcze na 774 r. Podobnie C. Mango, I. Ševčenko, op. cit., s. 391, którzy jednak sytuowali działania morskie wiosną roku następnego. Wątpliwości może budzić bowiem wysłanie floty na Bułgarów w grudniu, stąd propozycje datacji na rok następny; A. Brzostkowska, op. cit., s. 366 (wspomina o dwóch wyprawach w 775 r.); V. Beševliev, *Die Feldzüge*, s. 16; idem, *Die Protobulgarische Periode*, s. 226; E.K. Kyriakēs, op. cit., s. 91; P. Petrov, *Ochrana na morskite granici na srednovekovna Bălgarija*, „Voennoistoričeski Sbornik” 1993, t. 63, z. 5, s. 9. Zupełnie zaś nie przekonuje datowanie wyprawy pod Litosorię na październik 773 r. – tak D. Angelov, *Obrazuvane*, s. 208; Ch.A. Kyriadzopoulos, op. cit., s. 70.

⁷⁵ P. Petrov, *Ochrana*, s. 9.

⁷⁶ Teofanes, AM 6267, s. 448, 12-21; *Hugonis Floriacensis historia ecclesiastica*, ed. G. Waitz, MGH SS, t. IX, s. 360, 22-23.

W maju 784 r., podczas tryumfalnego przemarszu cesarzowej Ireny i Konstantyna VI przez Trację, w tym również przez podgórskie twierdze – Anchialos, Werię, jak również Filipopol – także towarzyszyło im liczne wojsko (*δυνάμεως πολλῆς*)⁷⁷.

Przekazy źródłowe milczą na temat wielkości wojska cesarskiego biorącego udział w wyprawie pod Mesembrię w 816 r.⁷⁸

O wyprawie z 855-856 r. wiemy jedynie, że cesarz Michał III, wraz z cezarem Bardasem, wyprawili się na Bułgarów morzem i lądem (*διὰ τε γῆς καὶ θαλάσσης*)⁷⁹ z licznym wojskiem (*μετὰ πολλοῦ φοσσάτου*)⁸⁰.

Ponownie nie wiemy, jak liczne było wojsko bizantyńskie zaangażowane w kampanii z jesieni 894 lub wiosny 895 r., ale musiało być na tyle duże, że Symeon I odebrał je jako realne zagrożenie dla Bułgarii i skoncentrował swoją armię na kierunku południowym. Dodatkowo Bizantyńczycy wyekspediowali do delty Dunaju statki transportowe, choć ich zadaniem było wyłącznie przetransportowanie sprzymierzonych z nimi oddziałów madziarskich na prawy brzeg rzeki⁸¹.

Wedle wyraźnego przekazu źródeł, w 917 r. cesarzowa Zoe zdecydowała, by przeprowadzić do Europy całą armię Wschodu (*δὲ πάντα τὸν τῆς ἀνατολῆς στρατὸν*), w celu zniszczenia Symeona. Skylitzes dodaje, że sprowadzone ze wschodu kontyngenty miały połączyć się z wojskami zachodnimi⁸². Źródło hagiograficzne podaje, że zebrała się niezliczona liczba wojsk (*πλήθρη λαῶν ἄπειρα*), ze wszystkich okręgów i ziem podlegających bizantyńskiemu dowództwu wojskowemu (tzn. temów)⁸³. Udział w wyprawie wzięły wszystkie typy wojsk, zarówno oddziały cesarskie (stacjonujące na stałe w Kon-

⁷⁷ Teofanes, AM 6276, s. 457, 6-11.

⁷⁸ *Iosephi Genesii regum libri quattuor*, I, 12, ed. A. Lesmüller-Werner, I. Thurn, Berolini 1978 (dalej: Józef Genezjusz), s. 10, 4-19; *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur, Libri I-IV*, I, 13, ed. M. Featherstone, J. Signes Codoñer, Boston-Berlin 2015, s. 40, 1-42, 31; Jan Skylitzes, I, s. 13, 32-14, 54; Jan Zonaras, XV, 19, 13-19, s. 321, 9-322, 11.

⁷⁹ *Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon*, 131, 25, ed. S. Wahlgren, Berolini et Novi Eboraci 2006 (dalej: Symeon Magister), s. 243, 215-221.

⁸⁰ *Chronica byzantina brevioria*, 110, ed. P. Schreiner, t. I, *Einleitung und Text*, Vindobonae 1975, s. 677, 1-2.

⁸¹ *Theophanis Continuati*, VI, 9, ed. I. Bekker, Bonnae 1838 (dalej: *Kontynuacja Teofanesa*), s. 358, 7-359, 8; *Annales Fuldenses*, AD 896, ed. G.H. Pertz, MGH SS, t. I, cz. V, s. 412, 35-413, 8; *Herimanni Augiensis chronicon*, AD 896, ed. G.H. Pertz, MGH SS, t. V, s. 111, 5-9; I. Božilov, *Vänšnopoliitičeski otnošenija*, [w:] *Istorija na Bălgarija v četirinadeset toma*, t. II, s. 280; idem, *Car Simeon Veliki (893-927): ot "varvarskata" dăržava*, s. 247-248. Cf. *Sigeberti Gemblacensis chronographia*, AD 907, ed. D.L.C. Bethmann, MGH SS, t. VI, s. 345, 44; *Chronica Alberici monachi Trium Fontium*, ed. P. Scheffer-Boichorst, MGH SS, t. XXIII, s. 753, 46-49.

⁸² Jan Skylitzes, 8, s. 202, 71-76.

⁸³ *Miracula S. Georgii*, ed. J.B. Aufhauser, Lipsiae 1913, s. 23, 1-2.

stantynopolu i jego okolicach – ekskubici, vigiliae, scholae i hikanaci), jak również wschodnie oddziały temowe oraz flota (która miała przerzucić na terytorium bułgarskie Pieczyngów)⁸⁴. Przy okazji część uczonych powołuje się na świadectwo al-Mas'ūdīego, według którego liczebność wojsk bizantyńskich wynosiła dokładnie 62000 zbrojnych⁸⁵. Pomijając kwestię wiarygodności danych liczbowych dostarczonych przez arabskiego historyka, wskazać należy, iż identyfikacja opisanego przez niego starcia zbrojnego z omawianą bitwą bizantyńsko-bułgarską jest co najmniej wątpliwa⁸⁶.

Wielkim armiom, przekraczającym Hemos, towarzyszyły również znaczne tabory, złożone najczęściej ze zwierząt jucznych (tak należy rozumieć występujące w źródłach epoki określenie τὰ ὑπούγια)⁸⁷, choć zapewne czasami wykorzystywano również wozy ciągnięte przez zwierzęta⁸⁸.

⁸⁴ Opis kampanii w *Kontynuacja Teofanesa*, VI, 10, s. 388, 13-390, 12; Symeon Magister, 135, 18, s. 304, 18-306, 170. Cf. M. Gregoriou-Ioannidou, *Ē bydzantinoboulgarikē sygkrouṣē stous Katasyrtēs (917)*, „Epistēmōnikē Epetērīs tēs Filosofikēs Scholēs Panepistēmiou Thessalonikēs” 1983, t. 21, s. 123, 126; E.K. Kyriakēs, op. cit., s. 145-146. S. Runciman, *The Emperor Romanus*, s. 55-56, pisał: *The slaughter was colossal; bones lay bleaching on the field for over a century. Many of the highest generals were among the slain*. I. Božilov, *Car Simeon Veliki*, s. 125, uznał, że w bitwie padła duża część głównych sił zbrojnych cesarstwa.

⁸⁵ Mağoudi, *Les Prairies d'or*, ed. et trad. B. de Meynard, P. de Courteille, t. II, Paris 1863, s. 58-64; A.A. Vasilev, *Byzance et les arabes*, t. II, *La dynastie Macédonienne (867-959)*, cz. 2, *Extraits des sources arabes*, trad. M. Canard, Bruxelles 1950, s. 33-36. Wielkość tę akceptują B. Čolpanov, E. Aleksandrov, op. cit., s. 92, 93, dopuszcza ją jako prawdopodobną N. Kānev, op. cit., s. 249. D.P. Hupchick, op. cit., s. 177, przymiemy wartość 30000-35000 zbrojnych. Z kolei I. Jordanov, *Bitkata pri Acheloj prez 917 g.: čislenost i sǎstav na vizantijskata armija. Prosopografija na učastnicite (Prinosāt na sfragistikata)*, [w:] *Simeonova Bǎlgarija v istorijata na Evropejskija Jugoiztok*, t. I, s. 33-60, wyliczał precyzyjnie, iż armia cesarska, zarówno lądowa jak i flota, liczyła łącznie 50600 zbrojnych. Natomiast S. Runciman, *The Emperor Romanus*, s. 84, określał kampanię bizantyńską mianem wielkiej ofensywy przeciwko Bułgarii.

⁸⁶ A.A. Vasilev, op. cit., s. 36-37, przyp. 2; K.S. Krāstev, *Arabski izvori za bitkata pri „Valandar” (X v.)*, „Bulgaria Mediaevalis” 2013/2014, t. 4/5, s. 43-55; A. Paroń, *Pieczyngowie. Koczownicy w krajobrazie politycznym i kulturowym średniowiecznej Europy*, Wrocław 2015, s. 313-322.

⁸⁷ Leon Diakon, VII, 9, s. 127, 1 (wyprawa 971 r.); X, 8, s. 171, 16-17 (wyprawa 986 r.); P. Mutafčiev, *Balkanāt*, s. 81.

⁸⁸ Potwierdzenie wykorzystywania przez wojsko bizantyńskie wozów ciągniętych przez woły m.in. u *Annae Comnenae Alexias*, VIII, 4, 5, ed. D.R. Reinsch, A. Kambylis, t. I, Berolini et Novi Eboraci 2001, s. 244, 73-77; *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioannae et Alexio Comnenis gestarum*, IV, 24, ed. A. Meineke, Bonnae 1836 (dalej: Jan Kinnamos), s. 199, 19-21; VII, 3, s. 299, 15-17. Ten ostatni autor poświadczają rozwiniętą hodowlę zwierząt pociągowych (tu wołów) na Bałkanach, konkretnie w Tracji. Rola Tracji, w jego czasach, mogła też wynikać z faktu, że od drugiej połowy XI w. znaczna część Azji Mniejszej, czyli głównego rezerwuaru

Powyższe zestawienia uwidaczniają także pewien fakt dotyczący bizantyńskich kampanii przeciwko Bułgarii (jak też Sklawiniom) z okresu schyłku VII i całego VIII stulecia. Prawie bez wyjątku głównym trzonem sił cesarskich w tych wyprawach były kontyngenty małoazjatyckie⁸⁹. Z nich również wywodziła się główna część żołnierzy i dowódców nowoutworzonych temów na terenie Bałkanów⁹⁰. Dowodzi to niewątpliwie szczupłości oddziałów europejskich, co związane było z powoli rozwijającą się rekonkwistą i zasiedlaniem wschodnimi osadnikami tych terenów przez Bizancjum. Zupełnie inny obraz mamy już dla połowy IX w., dla którego posiadamy świadectwo, że z terenów Tracji i Macedonii pochodziła znaczna część żołnierzy z prawie 40000 armii bizantyńskiej⁹¹, jakkolwiek ta ostatnia wielkość jest zapewne mocno zawyżona.

Podsumowanie

Z powyższej analizy widać, że w niewielu przypadkach możemy precyzyjnie określić wielkość armii prowadzonych w góry lub ich okolice. Gdy już to się uda powstaje zupełnie inny problem, a mianowicie, czy można wierzyć bizantyńskim dziejopisom? Nowsze badania historyków wojskowości dowodzą, że raczej nie. Uważa się bowiem, że dane liczbowe przedstawiane w ich dziełach są wynikiem czystej retoryki. W rze-

żołnierzy i zwierząt dla cesarstwa pozostawała poza zasięgiem władzy bizantyńskiej. Szerzej na temat wykorzystywania zwierząt w armii bizantyńskiej u B.S. Bachrach, *Animals and Warfare in Early Medieval Europe*, [w:] *L'Uomo di fronte al mondo animale nell'alto medioevo, 7-13 aprile 1983*, t. I, Spoleto 1985, s. 707-751, i dyskusja na s. 753-764; A. McCabe, *Horses and horse-doctors on the road*, [w:] *Travel in the Byzantine World. Papers from the Thity-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, April 2000*, red. R. Macrides, Aldershot 2001, s. 91-97; T.G. Kolias, *The Horse in the Byzantine World*, [w:] *Le cheval dans les sociétés antiques et médiévales. Actes des journées d'étude internationales organisées par l'UMR 7044 (Étude des civilisations de l'Antiquité), Strasbourg, 6-7 novembre 2009*, red. S. Lazaris, Turnhout 2012, s. 87-97.

⁸⁹ Przy opisie tych ekspedycji często napotyka się twierdzenia o przeprowieniu wojska z Azji na brzeg europejski, przy jednoczesnym milczeniu na temat udziału miejscowych kontyngentów zbrojnych; Nikefor, 36, s. 88, 1-90, 4; 38, s. 92, 6-7; 43, s. 104, 1-4; Teofanes, AM 6171, s. 358, 11-16; AM 6179, s. 364, 5-9; AM 6200, s. 376, 13-16; AM 6265, s. 447, 19-21; AM 6288, s. 470, 10-16. Nie oznacza to oczywiście, że w ogóle tych ostatnich nie było, ale że w tym okresie nie stanowiły trzonu armii cesarskiej (cf. I. Rochow, *Kaiser Konstantin*, s. 90). Pomijam tu oddziały na stałe stacjonujące w Konstantynopolu, tzw. tagmata, funkcjonujące od czasów Konstantyna V; cf. J.F. Haldon, *Byzantine Praetorians: an administrative, institutional and social survey of the Opsikion and Tagmata, c. 580-900*, Bonn 1984, s. 228-235; H.-J. Kühn, *Die Byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata*, Wien 1991, s. 48-49; I. Rochow, *Kaiser Konstantin*, s. 32-35.

⁹⁰ Cf. np. niejakiego Jerzego, zwanego Burafosem, patrycjusza i dowódcę wojsk Opsikionu, który stacjonował w Tracji, by bronić jej przed bułgarskimi najazdami; Nikefor, 48, s. 114, 5-8.

⁹¹ Józef Genezjusz, IV, 14, s. 65, 23-25.

czywistości potencjał militarny Bizancjum w okresie średniobizantyńskim nie przekraczał 70000-80000 żołnierzy. Co prawda, niektóre źródła arabskie obliczają łączną liczbę *τάγματα* i *θέματα* nawet na 100000-120000, ale najwyraźniej są to wyłącznie idealne (życzeniowe) wyliczenia „na papierze”, gdyż realny stan osobowy poszczególnych oddziałów nie zawsze odpowiadał szacunkom wyjściowym. Jeśli więc siły zbrojne całego cesarstwa oscylowały wokół pierwszych z powyżej wskazanych wartości, to fakt ten automatycznie wykluczał udział takiego licznego wojska w działaniach ekspansywnych. Do tego dochodziły kwestie związane z utrzymaniem takiej licznej armii podczas marszu oraz zorganizowanie dostatecznie dużych taborów obsługujących wojsko. Historycy współcześni uznali, że jedynymi przekonywającymi źródłami informującymi o wielkości wojsk cesarskich są bizantyńskie strategikony. Zgodnie z tymi dziełami w wyprawach brało udział kilka, maksimum kilkanaście tysięcy zbrojnych⁹². Natomiast dla oszacowania przybliżonej wielkości całych cesarskich sił zbrojnych w okresie średniobizantyńskim pożyteczne są dane zawarte w arabskich listach temów bizantyńskich⁹³.

Rozpatrując ten problem w odniesieniu do interesującego mnie tematu powołałam się na późne co prawda, ale chyba w tym przypadku miarodajne świadectwo Jana Kinnama. Otóż opisując wyprawę cesarza Manuela I Komnena na Serbów w 1172 lub 1173 r.⁹⁴, stwierdził on, że cesarz wyruszył do ich górzystej krainy zanim jeszcze zgromadziło się całe wojsko, mając przy sobie niewiele tysięcy zbrojnych (*χιλιάσιν ὀλίγαις*), co szczególnie zdumiewało bizantyńskiego historyka⁹⁵. Zdziwienie Kinnama wynikało zapewne z faktu, że zazwyczaj w tego typu wyprawach brały udział liczniejsze kontyngenty wojskowe. Sam przecież stwierdził, że Manuel wyruszył zanim zgromadziła się całość wojska, jak mniemam, pierwotnie wyznaczona do wzięcia udziału w tym przedsięwzięciu. Historyk uznał więc postawę cesarza za wyjątek od reguły⁹⁶.

⁹² J.F. Haldon, *Byzantine Praetorians*, s. 276-297; H.-J. Kühn, *op. cit.*, s. 56-60; J.-C. Cheynet, *Les effectifs de l'armée byzantine aux Xe-XIIe s.*, „Cahiers de Civilisation Médiévale, X^e-XIIe siècles” 1995, t. 38, z. 4, s. 319-320; W. Treadgold, *Byzantium and Its Army 284-1081*, Stanford 1995, s. 64-86; M. Whittow, *op. cit.*, s. 181-193; J. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, London 1999, s. 99-106; P.M. Strässle, *op. cit.*, s. 237-256. Cf. bardziej ogólnie T. Tomov, *Vizantija – poznata i nepoznata*,² Sofija 2014, s. 205-206, 209, 212-213, 215-216.

⁹³ E.W. Brooks, *Arabic Lists of the Byzantine Themes*, „Journal of Hellenic Studies” 1901, t. 21, s. 67-77.

⁹⁴ Na temat rozbieżności w datacji tej wyprawy cf. m.in. J. Leśny, *Studia nad początkami serbskiej monarchii Nemaniczków (połowa XI – koniec XII wieku)*, Wrocław 1989, s. 177.

⁹⁵ Jan Kinnamos, VI, 11, s. 287, 13-16.

⁹⁶ W swoich rozważaniach pomijam wyraźnie występujący w tekście Kinnamosa element idealizacji Manuela. Zdumienie jego bowiem ewidentnie ma charakter pozytywny i ma świadczyć o odwadze bizantyńskiego władcy, który wyruszył w trudne tereny górskie z niewielką liczbą żołnierzy.

Wnioskuje zatem, iż z powyższej informacji źródłowej wyraźnie wynika, że zazwyczaj wojsko prowadzone przez samego władcę w głąb nieprzyjaznych (górzystych) terytoriów serbskich liczyło więcej niż kilka tysięcy żołnierzy. Uznać więc wypada, na zasadzie analogii, że także wojska bizantyńskie wyprawiające się na Hemos złożone były z licznych kontyngentów, oczywiście na miarę epoki średniowiecznej⁹⁷. Nie wydaje mi się bowiem przekonująca wizja Bułgarów, ufortyfikowanych w przełęczach staropłanińskich, którzy zwracają się z korzystnymi dla Bizancjum propozycjami pokojowymi, przestraszeni widokiem np. 4000 zbrojnych armii nieprzyjaciela.

Już dla początków VIII w. bowiem posiadamy świadectwo źródłowe, że oni sami byli w stanie wystawić wojsko inwazyjne wielkości 5000 zbrojnych (taka liczba żołnierzy udzielała w 705 r. wsparcia Justynianowi II, w jego skutecznej próbie przywrócenia sobie tronu cesarskiego)⁹⁸. Nie wydaje się także, aby sami Bizantyńczycy (zwłaszcza że prawie wszystkie wyprawy na północ cesarze prowadzili osobiście), kierując wojska na centralne ośrodki obcego państwa, do jądra jego osadnictwa oraz mając świadomość konieczności sforsowania strzeżonych przez Bułgarów przejść górskich, decydowali się na wyruszenie z siłami równymi tym nieprzyjacielskim. Byli raczej skłonni zapewnić sobie przewagę w tym względzie. Pewne jest również, że dowódcy bizantyńscy znali zalecenia strategikonów, iż przez obszar górski najlepiej przeprowadzać nieliczne wojsko. Oczywiście, że mogli górować nad Bułgarami ekwipunkiem i umiejętnościami taktycznymi, ale w warunkach górskich oba te walory (wielka liczebność i umiejętność czy możliwość zastosowania różnych rozwiązań taktycznych) zdecydowanie traciły na znaczeniu⁹⁹. Świadomość ta wykluczała raczej sensowność wyprawiania się na Bułgarów z nader ogromnymi armiami, których doszukują się niektórzy uczeni. Mimo tego, armie cesarskie biorące udział w omawianym kampaniach zbrojnych nie należały do

⁹⁷ Cf. T. Tomov, op. cit., s. 213. Wincenty Swoboda (W. Swoboda, W. Molé, *Bulgaria*, [w:] *SSSŹ*, t. I, s. 191) uważał, że w okresie VII-IX w. Bizancjum nie było w stanie przeciwstawić Bułgarii większych sił zbrojnych, gdyż było osłabione wewnętrznie i zaangażowane w walki na wschodzie. Twierdzenie to, skądinąd prawdziwe w odniesieniu do kondycji państwa, ma jednak dwa słabe punkty: 1. armie, które się na Bułgarię wyprawiały, były i tak większe od regularnych bułgarskich sił zbrojnych; 2. celem wypraw bizantyńskich nie było w tym okresie zniszczenie państwowości bułgarskiej, lecz jej osłabienie i podporządkowanie, do czego nie było konieczne wykorzystanie całej potęgi militarnej Bizancjum.

⁹⁸ V. Beševliev, *Pärvobälgarski nadpisi*, ²Sofija 1992, nr 1, s. 99, 5-18.

⁹⁹ Na temat tych rekomendacji cf. K. Marinow, *Premiavaneto na planinsките prochodi spored vizantijsките i najakoi antični traktati za voennoto izkustvo*, [w:] *Bälgarsko srednovekovie: obštество, vlast, istorija. Sbornik v čest na prof. d-r Milijana Kajmakamova*, red. G.N. Nikolov, A. Nikolov, Sofija 2013, s. 210, 213-215; idem, *Kak trjabva da se vodjat planinski sraženiya. Preporäki v njakoi vizantijski i antični strategikoni*, „Bulgaria Mediaevalis” 2013/2014, t. 4/5, s. 365, 366, 370-371.

małych, a można wręcz pokusić się o stwierdzenie, że jak na ówczesne warunki niektóre z nich były naprawdę duże. Podkreślić pragnę, że, w przypadku wypraw na północ od omawianego pasma górskiego, ich wielkość wynikała przede wszystkim z dwóch czynników. Po pierwsze z tego, że Bizantyńczycy zamierzali wkroczyć na centralne terytoria państwa bułgarskiego, na których mogli się spodziewać zmasowanego oporu jego obywateli. Po drugie zaś z osobistego udziału władców bizantyńskich w tych przedsięwzięciach, a co za tym idzie, konieczności zagwarantowania im większego bezpieczeństwa. Wyprawy bizantyńskie mające za zadanie przekroczenie Hemosu należały więc do najliczniejszych, gdy idzie o skład osobowy oddziałów cesarskich, choć biorąc pod uwagę słuszną krytykę dawniejszych poglądów na temat wielkości bizantyńskich sił zbrojnych, z pewnością nie mogły liczyć wielu dziesiątków tysięcy. Skłonny byłbym zaproponować, że w większości tych wypraw brało udział kilkunastotysięczne wojsko, a w największych (jak ta z 766 r., 811 r. czy 971 r.), jego liczebność zbliżałaby się do maksimum, proponowanego przez współczesnych badaczy – czyli około 20000-25000 zbrojnych¹⁰⁰. Paradoksalnie więc ogólne twierdzenia przekazów źródłowych o wielkich armiach znalazłby tu swoje potwierdzenie, przynajmniej w odniesieniu do najważniejszych kampanii branych pod uwagę w niniejszych rozważaniach. Różnica w stosunku do szacunków zaproponowanych przez dawniejszych badaczy i część ich współczesnych kolegów polegałaby na bardziej racjonalnym i skromniejszym rozumieniu tego co oznaczają pojawiające się w źródłach sformułowania typu „liczne”, „wielkie” czy „ogromne”.

Bibliografia

A Greek – English Lexicon, compiled by H.G. Liddell and R. Scott, Revised and Augmented throughout by Sir H.S. Jones with Assistance of R. McKenzie and with Cooperation of many Scholars, Oxford 1996.

A Patristic Greek Lexicon, ed. G.W.H. Lampe, Oxford 1961.

Adžievski K., *Pelagonija vo sredniot vek (Od doadanjeto na Slovenite do podanjeto pod turske vlast)*, Skopje 1994.

Anastasijević D., *La chronologie de la guerre russe de Tzimiscès*, „Byzantion” 1931, t. 6.

Andreev J., *Chan Vinech (756-762)*, [w:] J. Andreev, M. Lalkov, *Istoričeski spravočnik. Bălgarskite chanove i care. Ot chan Kubrat do car Boris III*, Veliko Tărnovo 1996.

¹⁰⁰ M. Whittow, op. cit., s. 191; J. Haldon, *Warfare*, s. 106. Cf. J.-C. Cheynet, op. cit., s. 320-335.

Angelov D., Čolpanov B., *Bälgarska voenna istorija ot vtorata četvürt na X do vtorata polovina na XV v.*, Sofija 1989.

Angelov D., Kašev S., Čolpanov B., *Bälgarska voenna istorija ot Antičnostta do vtorata četvürt na X v.*, Sofija 1983.

Angelov D., *Obrazuvane na bälgarskata narodnost*, ²Sofija 1981.

Angelov D., *Vizantija. Vázchod i zalez na edna imperija*, Sofija 1991.

Annae Comnenae Alexias, ed. D.R. Reinsch, A. Kambylis, t. I, Berolini et Novi Eboraci 2001.

Annales Cavenses, ed. G.H. Pertz, Monumenta Germaniae Historica. Scriptores, t. III, Hannoverae 1839.

Annales Fuldenses, ed. G.H. Pertz, Monumenta Germaniae Historica. Scriptores, t. I, cz. V, Hannoverae 1826.

Atanasov G., *Bälgarija – edna ot trite veliki sili v Evropa. Krum (803-814) i Omurtag (814-831)*, [w:] *Bälgarska nacionalna istorija*, t. III, *Pärvo Bälgarsko carstvo (680-1018)*, red. P. Pavlov, Veliko Tärново 2015.

Atanasov G., *Kan Asparuch – edno novo načalo*, [w:] *Bälgarska nacionalna istorija*, t. III, *Pärvo Bälgarsko carstvo (680-1018)*, red. P. Pavlov, Veliko Tärново 2015.

Atanasov G.G., *O čislennosti ruskoj armii knjazja Svjatoslava vo vremja jeho pochodov v Bolgariju i o bitvie pod Dristroj (Dorostolom) v 971 g.*, „Vizantijskij Vremennik” 2013, t. 72.

Atanasov Št., Dujčev I., Angelov D., Cankova-Petkova G., Christov D., Čolpanov B., *Bälgarskoto voenno izkustvo prez feodalizma*, Sofija 1958.

Atanasova G., *Monetite na Nikifor I Genik (802-811), namereni v Bälgarija*, [w:] *Pätuvanijata v srednovekovna Bälgarija. Materiali ot pärvata nacionalna konferencija „Pätuvane käm Bälgarija. Pätuvanijata v srednovekovna Bälgarija i sävremennijat turizäm”*, Šumen, 8-11.05.2008 g., red. I. Jordanov, Veliko Tärново 2009.

Avramov V., *Vojnata meždu Vizantija i Bälgarija v 986 godina i obsadata na Sofija ot imperatora Vasilij II Bälgaroubiec*, Sofija 1936.

Bachrach B.S., *Animals and Warfare in Early Medieval Europe*, [w:] *L’Uomo di fronte al mondo animale nell’alto medioevo, 7-13 aprile 1983*, t. I, Spoleto 1985.

Beševliev V., *Die Botschaften der byzantinischen Kaiser aus dem Schlachtfeld*, [w:] V. Beševliev, *Bulgarisch-Byzantinische Aufsätze*, Aldershot 1978.

Beševliev V., *Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V. gegen die Bulgaren*, [w:] V. Beševliev, *Bulgarisch-Byzantinische Aufsätze*, Aldershot 1978.

Beševliev V., *Die Protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, Amsterdam 1981.

Beševliev V., *Krum i Nikifor*, „Studia Balcanica” 1983, t. 17.

Beševliev V., *Pǎrvobǎlgarski nadpisi*, ²Sofija 1992.

Beševliev V., *Zwei Versionen bei Theophanes und Nikephoros dem Patriarchen*, [w:] V. Beševliev, *Bulgarisch-Byzantinische Aufsätze*, Aldershot 1978.

Bonarek J., *Tzimiskes, Svyatoslav and Bulgarians – the winners and the defeated*, [w:] *Bǎlgarskoto carstvo. Sbornik v čest na 60-godišninata na doc. d-r Georgi N. Nikolov*, red. A. Nikolov, Sofija 2018.

Božilov I., *Bǎlgarskijat apokalipsis: 976-1018 g.*, [w:] I. Božilov, V. Gjuzelev, *Istorija na srednovekovna Bǎlgarija VII-XIV vek*, Sofija 1999.

Božilov I., *Car Simeon Veliki (893-927): ot “varvarskata” dǎržava do christijanskoto carstvo*, [w:] I. Božilov, V. Gjuzelev, *Istorija na srednovekovna Bǎlgarija VII-XIV vek*, Sofija 1999.

Božilov I., *Car Simeon Veliki (893-927): Zlatnijat vek na Srednovekovna Bǎlgarija*, Sofija 1983.

Božilov I., *Dobrudža prez rannoto Srednovekovie (VI – nač. XI v.)*, [w:] I. Božilov, V. Gjuzelev, *Istorija na Dobrudža*, t. II, *Srednovekovie*, Veliko Tǎrnovo 2004.

Božilov I., *Istorija na srednovekovna Bǎlgarija*, t. I, *Varvarska Bǎlgarija*, [s.l.] 2017.

Božilov I., *Vǎnšnopoličeski otnošenija*, [w:] *Istorija na Bǎlgarija v četirinadeset toma*, red. D. Angelov, t. II, *Pǎrva bǎlgarska dǎržava*, Sofija 1981.

Brooks E.W., *Arabic Lists of the Byzantine Themes*, „Journal of Hellenic Studies” 1901, t. 21.

Brzóstkowska A., *Konstantyn V Kopronim*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, red. A. Gašiorowski, G. Labuda, A. Wędzki, t. VIII, *Suplementy i indeksy A-Ż*, Wrocław 1991.

Bury J.B., *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I. (A. D. 802-867)*, New York 1965.

Chadžiiivanov P., *Zasadite v starobǎlgarskoto voenno izkustvo*, „Voenno-istoričeski Sbornik” 1954, t. 23, z. 4.

Cheyne J.-C., *Les effectifs de l’armée byzantine aux Xe-XIIe s.*, „Cahiers de Civilisation Médiévale, X^e-XIIe siècles” 1995, t. 38, z. 4.

Chronica Alberici monachi Trium Fontium, ed. P. Scheffer-Boichorst, Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum, t. XXIII, Leipzig 1925.

Chronica byzantina breviora, ed. P. Schreiner, t. I, *Einleitung und Text*, Vindobonae 1975.

Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur, Libri I-IV, ed. M. Featherstone, J. Signes Codoñer, Boston-Berlin 2015.

Čolpanov B., Aleksandrov E., *Voenna istorija na Pärvata bälgarska dăržava (681-1018)*, [w:] *Istorija na bälgarite*, red. D. Zafirov, E. Aleksandrov, t. V, *Voenna istorija na bälgarite ot drevnostta do naši dni*, Sofija 2007.

Čolpanov B., *Planinskata vojna v bälgarskata voenna istorija – teorija i praktika (Pärva čast)*, „Voennoistoričeski Sbornik” 1999, t. 68, z. 3.

Curta F., *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250*, Cambridge 2006.

Dančeva-Vasileva A., *Grad Serdika (Sredec) v političeskata istorija na Bälgarija (809-1018 g.)*, „Istoričeski Pregled” 2004, t. 60, z. 3/4.

Dančeva-Vasileva A., *Istorija na srednovekovna Sofija IV-XIV vek*, Sofija 2017.

Dölger F., *Die Chronologie des grossen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen*, „Byzantinische Zeitschrift” 1932, t. 32.

Dujčev I., *La chronique byzantine de l’an 811*, „Travaux et Mémoires” 1965, t. 1.

Dujčev I., *Novi žitijni danni za pochoda na imp. Nikifora I v Bälgarija prez 811 god.*, „Spisanie na Bälgarskata Akademija na Naukite. Klon Istoriko-Filologičen i Filosofsko-Obšestven” 1937, t. 54.26.

Ferjančić B., *Pochvalno slovo sv. Fotiju Tesalijskom*, [w:] *Fontes Byzantini Historiam Populorum Jugoslaviae Spectantes*, ed. J. Ferluga, B. Ferjančić, R. Katičić, B. Krekić, B. Radojčić, t. III, Beograd 1966.

Fine J.V.A., *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth Century to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor 1983.

Gagova K., *Trakija prez bälgarskoto Srednovekovie. Istoričeska geografija*, Sofija 2002.

Gelzer H., *Des Stephanos von Taron Armenische Geschichte*, Leipzig 1907.

Georgii Monachii chronicon, ed. C. de Boor, vol. II, Lipsiae 1904.

Gesta regnum Sclavorum, t. I, *Kritično izdanje i prevod*, izdanje priredila i tekst prevela D. Kunčer, Beograd 2009.

Giovanni Diacono, *Istoria Veneticorum*, ed. L.A. Berto, Bologna 1999.

Gjuzelev V., *Ezičeska Bälgarija*, [w:] I. Božilov, V. Gjuzelev, *Istorija na srednovekovna Bälgarija VII-XIV vek*, Sofija 1999.

Göllner C., *Les expéditions byzantines contre les Russes sous Jean Tzimiscès*

(970-971), „Revue Historique du Sud-Est Européen” 1936, t. 13, 10-12.

Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From B.C. 146 to A.D. 1100), by E.A. Sophocles, Cambridge, U.S.A. – Leipzig 1914.

Grégoire H., *La dernière campagne de Jean Tzimiskès contre les Russes*, „Byzantion” 1937, t. 12.

Gregoriou-Iōannidou M., *Ἐ byzantinoboulgarikē sygkrouē stous Kata-syrtes (917)*, „Epistēmōnikē Epetēris tēs Filosofikēs Scholēs Panepistēmiou Thessalonikēs” 1983, t. 21.

Haldon J., *The Byzantine Wars. Battles and campaigns of the Byzantine era*, Stroud 2001.

Haldon J., *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, London 1999.

Haldon J.F., *Byzantine Praetorians: an administrative, institutional and social survey of the Opsikion and Tagmata, c. 580-900*, Bonn 1984.

Herimanni Augiensis chronicon, ed. G.H. Pertz, Monumenta Germaniae Historica. Scriptores, t. V, Hannoverae 1844.

Histoire de Yahya-ibn-Sa‘id d’Antioche continuateur de Sa‘id-ibn-Bitriq, éd. et trad. J. Kratchkovsky, A. Vasiliev, (fasc. II), PO, vol. XXIII, Paris 1932.

Hristov Y., Kostadinova D., *Byzantine Battleships and Military Transport Vessels along the Hostile Shores*, „Studia Ceranea” 2021, t. 11.

Hugonis Floriacensis historia ecclesiastica, ed. G. Waitz, Monumenta Germaniae Historica. Scriptores, t. IX, Hannoverae 1851.

Iliev I., Stanimirov S., Janakiev N., Stoimenov N., *Pametni bitki i sraženija*, Sofija 1993.

Inalcık H., *Balkan*, [w:] *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, red. H.A.R. Gibb, J.H. Kramers, E. Lévi-Provençal, B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schacht, t. I, A-B, Leiden-London 1960.

Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioannae et Alexio Comnenis gestarum, ed. A. Meineke, Bonnae 1836

Ioannis Scylitzae synopsis historiarum, ed. I. Thurn, Berolini et Novi Eboraci 1973.

Ioannis Zonarae epitome historiarum, ed. Th. Büttner-Wobst, vol. III, *Libri XIII-XVIII*, Bonnae 1897.

Iosephi Genesisii regum libri quattuor, ed. A. Lesmüeller-Werner, I. Thurn, Berolini 1978.

Jančakov V., *Vojnata meždu Vizantija i Bălgarija prez 917 godina – bitkata pri r. Acheloe*, „Voenoistoričeski Sbornik” 1954, t. 23, z. 4.

Jordanov I., *Bitkata pri Acheloy prez 917 g.: čislenost i sŕstav na vizantijskata armija. Prosopografija na ućastnicite (Prinosŕt na sfragistikata)*, [w:] Simeonova Bŕlgarija v istorijata na Evropejskija Jugoiztok. 1100 godini ot bitkata pri Acheloy, red. A. Nikolov, N. Kŕnev, t. I, Sofija 2018, s. 33-60.

Jrećek K., *Istorija na bŕlgarite. S popravki i dobavki ot samija avtor*, red. P.Ch. Petrov, Sofija 1978.

K istorii 976-986 godov (Iz Al-Mekina i Ioana Geometra), [w:] *Trudy V.G. Vasil'evskago*, t. II, z. 1, *Rusko-vizantijskie otrvyki*, Sanktpeterburg 1909.

Kŕnev N., *Vizantijai Bŕlgarijana Balkanite. Studiivŕrchupolitićeskata istorija i bŕlgaro-vizantijskoto impersko protivoborstvo na Balkanskija poluostrov prez perioda na VII-X v. (Vizantinobŕlgarski studii II)*, Veliko Tŕrnovo 2021.

Karyškovskij P.O., *Balkanskije vojny Svjatoslava v vizantijskoj istorićeskoj literature*, „Vizantijskij Vremennik” 1953, t. 6.

Kazhdan A.P., *Balkans*, [w:] *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A.P. Kazhdan, t. I, New York-Oxford 1991.

Keckarov V., *Vojni na Bŕlgarite v Trakija 689-972 g.*, Sofija 1940.

Koledarov P., *Politićeska geografija na srednovekovnata bŕlgarska dŕŕжава*, t. I, *Ot 681 do 1018 g.*, Sofija 1979.

Kolias T.G., *The Horse in the Byzantine World*, [w:] *Le cheval dans les socićtĆs antiques et mĆdiĆvales. Actes des journĆes d'Ćtude internationales organisĆes par l'UMR 7044 (Ćtude des civilisations de l'AntiquitĆ)*, Strasbourg, 6-7 novembre 2009, red. S. Lazaris, Turnhout 2012.

Kominis A., *Echi della battaglia dell'anno 811 tra Bizantini e Bulgari in testi agiografici*, [w:] *Actes du premier Congres International des Ētudes Balkaniques et Sud-Est EuropĆennes*, Sofia, 26 ŕout – 1 septembre 1966, vol. III, *Histoire (V^e-XVe ss.; XVe-XVIIe ss.)*, red. V. Tŕpkova-Zaimova, S. Dimitrov, E. Sarafova, Sofia 1969.

Korres Th., *Ē bydzantinoboulgarikĆ antiparathesĆ stis arches tou 9ou ai. kai Ē sfagĆ tĆn strateumatĆn tou NikĆforou A' stĆ Boulgaria (Ioulios 811)*, Bydz 18, 1995/1996.

Krŕstev K.S., *Arabski izvori za bitkata pri „Valandar” (X v.)*, „Bulgaria Mediaevalis” 2013/2014, t. 4/5.

Kŕhn H.-J., *Die Byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata*, Wien 1991.

Kyriadzopoulos Ch.A., *He ThrakĆ kata tous 10°-12° aiĆnes. SymbolĆ stĆ meletĆ tĆs politikĆs, dioiketikĆs kai ekklesiastikĆs tĆs exelices*, ThessalonikĆ 2000.

KyriakĆs E.K., *Bydzantio kai Boulgaroi (7os-10os ai.)*. *SymbolĆ stĆn exĆterikĆ politikĆ tou Byzantiou*, AthĆna 1993.

Lehr-Splawiński T., *Balkany*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawiński, t. I, *A-E*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961.

Leonis Diaconi Caloënsis historiae libri decem, ed. C.B. Hase, Bonnae 1828.

Leontsinē M., *Kōnstantinos D' (668-685). O teleutaios prōtobydzantinos autokratoras*, Athēna 2006.

Leśny J., *Studia nad początkami serbskiej monarchii Nemaniczów (połowa XI – koniec XII wieku)*, Wrocław 1989.

Leška M.J., *Celi pochoda Nikifora I protiv Bolgar v 811 godu*, [w:] *Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century*, red. M. Kaimakamova, M. Salamon, M. Smoraǵ Różycka, Cracow 2007.

Leszka M.J., *Bułgarzy wobec wyprawy Jana I Tzymiskesa przeciw Światosławowi, księciu kijowskiemu (971)*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2016, t. 17, cz. 2.

Leszka M.J., *Dlaczego Bizantyńczycy przegrali bitwę pod Anchialos (917). Wersja Leona Diakona*, [w:] *In tempore belli et pacis. Ludzie – miejsca – przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, T. Nowak, Warszawa 2011.

Leszka M.J., Marinow K., *Carstwo Bułgarskie. Polityka – społeczeństwo – gospodarka – kultura, 866-971*, Warszawa 2015.

Leszka M.J., *Symeon I Wielki a Bizancjum. Z dziejów stosunków bułgarsko-bizantyńskich w latach 893-927*, Łódź 2013.

Litavrin G.G., *Telec i ego slavjanskie sojuzniki*, [w:] *Obštoto i specifičnoto v balkanskite kulturi do kraja na XIX vek. Sbornik v čest na prof. Vasilka Tăpkova-Zaimova*, red. G. Bakalov, Sofija 1999.

Maçoudi, *Les Prairies d'or*, ed. et trad. B. de Meynard, P. de Courteille, t. II, Paris 1863.

Mango C., Ševčenko I., *Three Inscriptions of the Reigns of Anastasius I and Constantine V*, „Byzantinische Zeitschrift” 1972, t. 65, z. 2.

Marinow K., *Hémos comme barrière militaire. L'analyse des écrits historiques de Léon le Diacre et de Jean Skylitzès au sujet de la campagne de guerre des empereurs byzantins Nicéphore II Phocas en 967 et de Jean I Tzymiscès en 971*, „Bulgaria Mediaevalis” 2011, t. 2.

Marinow K., *Kak trjabva da se vodjat planinski sraženiya. Preporāki v njakoi vizantijski i antični strategikoni*, „Bulgaria Mediaevalis” 2013/2014, t. 4/5.

Marinow K., *Post mortem cara Piotra, czyli upadek Bułgarii w latach 969-971*, [w:] Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, K. Marinow, *Piotr I Święty, car bułgarski (ok. 912-969). Maria Lekapena, caryca bułgarska (ok. 912-?963)*, Kraków 2018.

Marinow K., *Preminavaneto na planinskite prochodi spored vizantijskite i najakoi antični traktati za voennoto izkustvo*, [w:] *Bălgarsko srednovekovie: obštestvo, vlast, istorija. Sbornik v čest na prof. d-r Milijana Kajmakamova*, red. G.N. Nikolov, A. Nikolov, Sofija 2013.

Marinow K., *Spalona ziemia. Losy bułgarskiego zaplecza gospodarczego w czasie wyprawy Nikefora I Genika z roku 811*, „Balcanica Posnaniensia” 2020, t. 27.

Marinow K., *Zadania floty cesarskiej w wojnach bizantyńsko-bułgarskich (VII-XI w.)*, [w:] *Byzantina Europea. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Waldemarowi Ceranowi*, red. M. Kokoszko, M.J. Leszka, Łódź 2007.

Maruszczak H., *Bułgaria*, Warszawa 1971.

Matanov Ch., *V tăršene na srednovekovnoto vreme. Neravnijat păt na bălgarite (VII-XV v.)*, Sofija 2014.

McCabe A., *Horses and horse-doctors on the road*, [w:] *Travel in the Byzantine World. Papers from the Thity-forth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, April 2000*, red. R. Macrides, Aldershot 2001.

McGrath S., *The Battles of Dorostolon (971). Rhetoric and Reality*, [w:] *Peace and War in Byzantium. Essays in Honor of George T. Dennis, S.J.*, red. T.S. Miller, J. Nesbitt, Washington 1995.

Michajlov S., *Apogejat na krizata (754-765 g.)*, [w:] *Bălgarska nacionalna istorija*, t. III, *Părvo Bălgarsko carstvo (680-1018)*, red. P. Pavlov, Veliko Tărnovo 2015.

Miracula S. Georgii, ed. J.B. Aufhauser, Lipsiae 1913, s. 23, 1-2.

Moszyński L., Swoboda W., *Haemus*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawiński, t. II, F-K, Wrocław 1964.

Mutafčiev P., *Balkanăt v našata istorija*, [w:] P. Mutafčiev, *Kniga za bălgarite*, red. V. Gjuzelev, Sofija 1987.

Mutafčiev P., *Istorija na bălgarskija narod /681-1323/*, red. V. Gjuzelev, Sofija 1986.

Mutafčiev P., *Lekcii po istorija na Vizantija*, t. II, red. G. Bakalov, Sofija 1995.

Mutačiev P., *Starijat drum prez „Trajanovi vrata”*, „Spisanie na Bălgarskata Akademija na Naukite. Klon Istoriko-Filologičen i Filosofsko-Obšestven“ 1937, t. 55.27.

Nedev S.T., *Sraženiето pri reka Achelo prez 917 g.*, „Voенnoistoričeski Sbornik” 1975, t. 44, z. 4.

Nedev S.T., *Razgromăt na Nikifor I Genik prez 811 g.*, „Voенnoistoričeski Sbornik” 1977, t. 46, z. 1.

Niavis P.E., *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (AD 802-811)*, Athens 1987.

Nicephori Patriarchae Constantinopolitani breviarium historicum, ed. C. Mango, Washingtoniae D.C. 1990.

Nikolov G.N., *Bdin, 1002 z.*, [w:] *Izsledvanija i materialy za Vidin i regiona*, red. P. Mitev, V. Račeva, t. II, Sofija 2018.

Nikolov G.N., *Bulgarzy i ogień grecki (VII-XI w.)*, [w:] *Byzantina Europea. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Waldemarowi Ceranowi*, red. M. Kokoszko, M.J. Leszka, Łódź 2007.

Nikolov G.N., *Centralizăm i regionalizăm v rannosrednovkovna Bălgarija (kraja na VII – načaloto na XI v.)*, Sofija 2005.

Nikolov G.N., *Krakra – zaštitnikăt na Pernik i negovata rolja v bălgarskata istorija v načaloto na XI v.*, [w:] *Krakra*, red. V. Krumova, G.N. Nikolov, t. I, Sofija-Pernik 2020.

Nikolov G.N., *The Bulgarian aristocracy in the war against the Byzantine Empire (971-1019)*, [w:] *Byzantium and East Central Europe*, red. G. Prinzing, M. Salamon with the assistance of P. Stephenson, Cracow 2001.

Nikolov M., *20.VIII.917 godina. Edna chipoteza po văprosa – zašto naj-žestokata bitka meždu Bălgarija i Vizantija pri upravljenieto na car Simeon se e săstojala na Anchialското pole*, [w:] *Istorikii*, red. I. Jordanov, t. IV, *Naučni izsledvanija v čest na Profesor din Ivan Karajotov po slučaj negovata 70-godišnina*, Šumen 2011.

Nikolov V., Jordanova M., *Planinite v Bălgarija*, Sofija 2002.

Ostrogorski G., *Dzieje Bizancjum*, przekład pod red. H. Evert-Kappesowej, ²Warszawa 1968.

Paroń A., *Pieczynowie. Koczownicy w krajobrazie politycznym i kulturowym średniowiecznej Europy*, Wrocław 2015.

Pavlov P., *Kăm stabilizacija na dăržavata – Telerig i Kardam*, [w:] *Bălgarska nacionalna istorija*, t. III, *Părvo Bălgarsko carstvo (680-1018)*, red. P. Pavlov, Veliko Tărново 2015.

Pavlov P., *Ruskata chegemonija i vizantijskata okupacija na Iztočna Bălgarija*, [w:] *Bălgarska nacionalna istorija*, t. III, *Părvo Bălgarsko carstvo (680-1018)*, red. P. Pavlov, Veliko Tărnovo 2015.

Peri Nikēforou tou basileōs kai pōs aftēsīn ta kōla en Boulgaria, [w:] I. Dujčev, *La chronique byzantine de l'an 811*, „Travaux et Mémoires“ 1965, t. 1.

Petrov P., *Obrazuvane na bălgarskata dăržava*, Sofija 1981.

Petrov P., *Ochрана na morskite granici na srednovjekovna Bălgarija*, „Voennoistoričeski Sbornik“ 1993, t. 63, z. 5.

Petrov P., *Vojni s Vizantija. Car Roman i car Samuil*, [w:] *Istorija na Bălgarija v četirinašeset toma*, red. D. Angelov, t. II, *Părva bălgarska dăržava*, Sofija 1981.

Petrov T., Račev G., *Naj-golemite bitki v bălgarskata istorija*, [s.l.] 2014.

Popov V., *Chan Krum*, „Voennoistoričeski Sbornik“ 1982, t. 51, z. 1.

Primov B., *Bulgaria in the Eighth Century. A General Outline*, „Byzantino-bulgarica“ 1978, t. 5.

Primov B., Cankova-Petkova G., *Bălgarija prez VIII v.*, [w:] *Istorija na Bălgarija v četirinašeset toma*, red. D. Angelov, t. II, *Părva bălgarska dăržava*, Sofija 1981.

Primov B., *Ukrepane i teritorialno razširenje na bălgarskata dăržava prez părvata polovina na IX v.*, [w:] *Istorija na Bălgarija v četirinašeset toma*, red. D. Angelov, t. II, *Părva bălgarska dăržava*, Sofija 1981.

Radev C., *Acheloe*, „Bălgarski Voin“ 1968, t. 28, z. 4.

Rochow I., *Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes. Quellenkritisch-Historischer Kommentar zu den Jahren 715-813*, Berlin 1991.

Rochow I., *Kaiser Konstantin V. (741-775). Materialien zu seinem Leben und Nachleben. Mit einem prosopographischen Anhang von Claudia Ludwig, Ilse Rochow und Ralph-Johannes Lilie*, Frankfurt am Main 1994.

Runciman S., *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930.

Runciman S., *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign. A Study of Tenth-Century Byzantium*, Cambridge 1969.

Saba Monacho, Vita S. Ioannicii, [w:] *Acta Sanctorum Novembris IV*, ed. I.B. de Rossi, L. Duchense, t. II, cz. 1, Bruxelles 1894.

Schreiner P., *Eine venezianische Quelle zur bulgarischen Geschichte: die Chronik des Giovanni Diacono*, [w:] *Bălgarskoto carstvo. Sbornik v čest na 60-godišnina na doc. d-r Georgi N. Nikolov*, red. A. Nikolov, Sofija 2018.

Sigeberti Gemblacensis chronographia, ed. D.L.C. Bethmann, Monumenta Germaniae Historica. Scriptores, t. VI, Hannoverae 1844.

Simeonova Bălgarija v istorijata na Evropejskija Jugoiztok. 1100 godini ot bitkata pri Achelaj, red. t. I, A. Nikolov, N. Kănev; t. II, red. N. Kănev, P. Pavlov, A. Nikolov, Sofija 2018.

Słownik grecko-polski, opracował O. Jurewicz, t. II, Warszawa 2000.

Soustal P., *Tabula Imperii Byzantini*, t. VI, *Thrakien (Thrakē, Rodopē, Hamimontos)*, Wien 1991.

Stanev K., *Trakija prez rannoto Srednovekovie*, Veliko Tărnovo 2012.

Stokes B., *The Background and Chronology of the Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich*, „The Slavonic and East European Review” 1961, t. 40/94.

Stokes B., *The Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich*, „The Slavonic and East European Review” 1962, t. 40/95.

Sullivan D.F., *Was Constantine VI „Lassoed” at Markellai?*, „Greek, Roman and Byzantine Studies” 1994, t. 35, z. 3.

Swoboda W., Molè W., *Bułgaria*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawiński, t. I, *A-E*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961.

Swoboda W., *Nicefor I*, [in:] *Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, red. W. Kowalenko, G. Labuda, Z. Stieber, t. III, *L-O*, Wrocław 1967.

Swoboda W., *Telec*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, red. G. Labuda, Z. Stieber, t. VI, *T-W*, Wrocław 1977.

Symeon Metaphrastes, *Vita, res gestae et certamina sancti patri nostri Joannicii abbatis*, [w:] *Patrologia Graeca*, ed. J.-P. Migne, t. CXVI, Parisiis 1891.

Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon, ed. S. Wahlgren, Berolini et Novi Eboraci 2006.

Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka, wydali A. Brzostkowska i W. Swoboda, z. III, *Pisarze z VII-X wieku*, Wrocław 1995.

Theophanis chronographia, ed. C. de Boor, vol. I, Lipsiae 1883.

Theophanis Continuati, ed. I. Bekker, Bonnae 1838.

Tomov T., *Vizantija – poznata i nepoznata*,²Sofija 2014.

Treadgold W., *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997.

Treadgold W., *Byzantium and Its Army 284-1081*, Stanford 1995.

Treadgold W., *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford 1988.

Vasil'evskij V.G., *Odin iz grečeskich sbornikov Moskovskoj Sinodal'noj biblioteki*, „Žurnal Ministerstva Narodnago Prosvješčeniija” 1886, r. 60, t. 248 (nojabr').

Vasilev A.A., *Byzance et les arabes*, t. II, *La dynastie Macédonienne (867-959)*, cz. 2, *Extraits des sources arabes*, trad. M. Canard, Bruxelles 1950.

Venedikov I., *Prabǎlgarite i christianstvoto*, Stara Zagora 1998.

Wasilewski T., *Bizancjum i Słowianie w IX wieku. Studia z dziejów stosunków politycznych i kulturalnych*, Warszawa 1972.

Wasilewski T., *Historia Bułgarii*, ²Wrocław 1988.

Whittow M., *The Making of Byzantium, 600-1025*, Berkeley-Los Angeles 1996.

Wortley J., *Legends of Byzantine Disaster of 811*, „Byzantion” 1980, t. 50.

Yahyā al-Antākī, *Cronache dell’Egitto Fātimide e dell’Impero Bizantino 937-1033*, trad. dall’arabo, intr. e cura di B. Pirone, Milano 1998.

Žekov Ž., *Bǎlgarija i Vizantija. Voenna administracija VII-IX v.*, Sofija 2007.

Žekova Ž., *Monetite na Nikifor I Genik (802-811) i Pliska*, [w:] *Pliska-Pre-slav*, red. R. Rašev, t. VIII, Šumen 2000, s. 168-171.

Zlatarski V.N., *Istorija na bǎlgarskata dǎržava prez srednite vekove*, t. I, cz. 1, *Epocha na chuno-bǎlgarskoto nadmoštie (679-852)*, Sofija 1918.